

Skazki

verhalen

Gerard Stout

Skazki

verhalen

Uitgeverij Ter Verpoosing
ISBN: 978-90-73064-25-6
NUR: 303

© Gerard Stout
Derde druk april 2013

Omslag en vormgeving: Gerard Stout

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar worden gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm, digitale bestanden of op welke andere wijze dan ook zonder schriftelijk toestemming van de uitgever.

Voorlezen in gezelschap en in afzondering is prima.

Inhoud

Skazki	7
Gewone vuilboom	20
Gods water	40
Erica, waer bestu bleven?	53
Vice Versa	71
Gewassen varkentje	87
Kleine Pause tut gut	102
Interbellum	129
<i>Bij de verhalen</i>	148
<i>Bibliografie</i>	154

Alles voor niets.

Skazki

‘Je weet alles zelf het beste.’

Hendrik Veltrop zit licht voorovergebogen achter de vleugel, de vingers over de toetsen, de ogen op de bladmuziek. Hij kijkt niet opzij als hij opnieuw zegt: ‘Je weet alles zelf het beste.’ De nadruk is verschoven van *alles* naar *zelf*.

De klep staat halfopen. Ik zie een lichte weerspiegeling van zijn hoofd. De scherpe contouren van Hendriks hoofd zijn niet in het wazige beeld terug te vinden. Zijn hoge rug blijft buiten beeld in het virtuele portret in de lak. Hij begint opnieuw. En nog een keer. De jaren hebben de soepelheid uit zijn aanslagen weggenomen. Niets gaat meer vanzelf, had hij eerder op de middag gezegd. Medtner piano Sonata minacciosa, Opus 53, No. 2. [*Fuga*] *Sempre al rigore di tempo*. Een mondvul. Ik hoor het begin van zijn spel voor de vierde keer, de vijfde keer misschien.

‘Het gaat om de aanloop, niet om de finish,’ had Hendrik gezegd. En met een nauwelijks zichtbare grijns: ‘Ik hoef niet klaar te komen.’

De Rus. Hendrik Veltrop houdt van de Rus met de barokke levensgeschiedenis. Liefde in tijden van oorlog, en ook als de wereld tijdelijk niet in brand staat, vervuld met hartstocht voor vaderland en muziek. Romantiek met een Slavisch luchtje. Medtner de Rus met Duitse wortels, maar in ballingschap volbloed Rus, bedreigd, gedreven door gemis.

Medtner. Hendrik speelt. Ik lees het boekje dat bij de cd hoort; een korte levensloop en duiding van de muziek, skazki, verhaaltjes, legendes, sprookjes. De vertaler weet geen weg met het Russische woord als het over muziek gaat. Onbenulligheden op muziek gezet,

of vormen de skazki juist de essentie van het bestaan?

Nikolai Medtner is in 1880 in Moskou geboren, lees ik. Hij leerde pianospelen van zijn moeder. In de aanloop naar de revolutie van 1917 woonde hij weer thuis bij zijn ouders. Daar werd hij verliefd op Anna Mikhaylovna Bratenskaya, befaamd violiste en vrouw van zijn oudere broer die in Duitsland geïnterneerd was. Eerste Wereldoorlog. Emil was de minste niet en stemde toe in echtscheiding zodat Anna met zijn jongere broer kon trouwen.

Medtner eindigt zijn loopbaan in Londen, ziek en onbekend. Componist en pianist alleen bekend bij de bekenden en bij onbekenden is Medtner onbekend, schrijft de tekstschrijver. Dat overkomt meer mensen.

Hendrik Veltrop staat op en loopt zonder wat te zeggen naar de keuken. Alsof hij alleen in de kamer is, alsof ik er niet ben. Ik hoor de kraan en even later de waterkoker en de deur van het keukenkastje, het deksel van het blik. Thee. Earl grey, altijd Earl grey.

We wandelden langs de Limietweg door de veenkoloniën. Hier komt een windmolenpark, als de politici hun zin krijgen, net als aan de andere kant van de streep. Nedersaksen. Duitsland.

Het is nog steeds een vraag of de politici hun zin krijgen. De leegloop van het land blijkt geen vrijbrief voor experimenten met een bevolking die zich nauwelijks verwant voelt met de leiders uit het westen.

Niet dat er sprake is van een onafhankelijkheidsbeweging of van vergaande protesten tegen het gezag uit Den Haag. Er heerst een soort van onverschilligheid tegenover Holland en Hollandse werkelijkheden. Het adagium, ooit toegeschreven aan een Groninger boer die de spreuk in gesprek met de Almachtige naar voren bracht, heeft niets aan kracht verloren. De Almachtige

deelde mee dat de Almachtige de wereld had geschapen en dat de boer eigenaar was van de klei achter de zeedijk. De reactie van de boer had niets te vragen overgelaten: 'Goa van mien laand of.'

En of het nu God betrof, een gemeenteambtenaar of Haagse bluf, de onuitgesproken werkelijkheid in dit godverlaten landsdeel is steeds: blijf van mijn land af. En als het nodig is, wordt deze werkelijkheid openbaar gemaakt. Ook als het land leeg zou lopen, en daarover is geen twijfel mogelijk. Het uitsterven van de Saksen in deze regio is begonnen. Maar alomane afwezigheid van de Saksen eindigt pas als de laatste Saks is begraven. Zelfs één achterblijver zou het land vullen en bepalen.

In deze negorij blijft gelden dat de achterblijvers mans genoeg zijn om met de leegte om te gaan. Niemand in deze streken heeft een overheid nodig. Zelfredzaamheid is een groot goed waar het veen werd overwonnen. Turf is verdwenen, jenever en achterdocht zijn gebleven. De overheid wordt geaccepteerd zolang de overheid op afstand blijft of doet wat de bewoners zelf al van plan waren.

Van ruimtelijke ordening, krimp, windmolens en gevechten tegen windmolens verschoof ons gesprek, dat vaak het karakter van twee monologen had, naar literatuur en muziek. We waren de leeftijd voorbij waarin relaties en geknoei met relaties hoofdonderwerpen waren. We hadden op dat terrein onze sporen verdiend, en meer nog onze sporen getrokken en waar mogelijk weer gewist. Het verleden lag in het verleden, meenden we en niet in de toekomst of in het heden.

We mochten dan een intellectueel bouwwerk gemaakt hebben op de basis van onze puberteit en een scala aan sociale interacties, de uitwerking en de levenservaring spiegelde zich langzaam in de leegte van het land.

‘Als het erop aankomt zijn we autisten. Jij en ik,’
had Hendrik tegen de wind gezegd.

‘Jij en ik,’ had ik geantwoord.

‘Ja, dat bedoel ik. Ík en jij.’

Humor had hem nog niet verlaten.

We zwegen ruim twee kilometer tot we in de flauwe bocht een ree zagen liggen in de herfstige berm met verkleurd blad van eiken en essen van de windkering en van rottend gras. Er was voor een laatste keer gemaaid, de winter kon komen. Het dier was kortgeleden aangerezen en trok met het achterlijf. Het hoofd schuin naar achteren, de ogen niet langer angstig, maar eerder smekend om verlossing.

Misschien zagen we wat we wilden zien. De mens in het dier.

‘Klootzak,’ zei Hendrik. Hij stapte de berm in.

‘Hier wordt altijd gejaagd.’

Hij doelde op racende arbeiders en dikke vvd'ers, op iedereen die een auto onder de kont had.

De flitspalen hadden geen remmende werking op het verkeer langs de verkavelingswegen. Het was publiek geheim dat de camera's niet functioneerden. Zo bleven de palen intact. Wat niet werkte, hoefde niet kapot. En de natuur onfermde zich als altijd met mededogen over het nutteloze en het zinloze.

Ik knielde naast de ree en hield het hoofd vast. Warm en zacht. De ree maakte geen aanstalten om te vluchten. Met de rug van mijn hand veegde ik het kwijl van de mond van de ree. Het jonge dier ademde onregelmatig. Voorzichtige condenswolkjes kwamen over de lippen en uit de neusgaten.

‘Rustig maar,’ zei ik, ‘rustig maar.’

Ik wist wat zou komen.

Hendrik had geknikt en zijn wenkbrauwen opge-

trokken. Ik had mijn hand juist voor de klap van de bermpaal teruggetrokken.

We lieten de ree op de slootwal achter.

‘Nee,’ had Hendrik gezegd op mijn vraag of we hulpdiensten moesten bellen.

‘Helpt niemand.’

De kamer is ingericht op vredigheid. Op een piëdestal staat een gietijzeren vaas met een boeket dahlia’s. Een bont kleurenpalet kunstig opgemaakt. Enkelvoudige bloemen, dubbele bloemen, geen dahlia’s met piekende uitsteeksels, geen pomponnen als bolle Franse mutsen waar hommels en bijen tevergeefs nectar uit probeerden te halen.

De bloempjes van cactusdahlia’s en pomponnen hebben te veel dichtgevouwen kroonblaadjes. Ook vlin- ders met hun lange roltongen krijgen geen toegang tot de nectar. Een deel van de bloemenwereld en niet alleen die wereld blijft onbereikbaar. Grashalmen in bruine en grijze tinten steken windstil boven het boeket uit. Er is over nagedacht, over dit boeket, zoals over alles in deze kamer is nagedacht. Bewust of onbewust, al weet ik nog niet hoe onbewust nadenken in z’n werk gaat. De menselijke geest heeft een eigen programma, laat ik het daar voorlopig op houden.

De houtkachel staat koud twee meter vanaf de buitenmuur, met de lange pijp naar boven en naar achteren langs de zoldering, als vroeger in de boerderij die hier plaats heeft gemaakt voor het herenhuis. Hendrik Veltrop en partner hebben goed geboerd. Haar naam is nog niet een keer gevallen. Ik zwijg ook over mijn wederhelft. Wat zouden we over echtgenotes moeten zeggen?

Pas als eind oktober de Zuidlaardermarkt begon, werd

de kachel opnieuw in de kamer gezet. De paardenmarkt met hoefgetrappel en handenklap fungeerde als toestemming om te stoken, ook als de dagen, de weken eraan voorafgaand kil en klam waren.

Zuinigheid en traditie lijken aan het korste eind te trekken. De vloerverwarming maakt dat we prettig op kousenvoeten door de kamer kunnen bewegen. De houtkachel is voor sfeer en gezelligheid. De houtkachel is voor de andere familieleden.

‘Ik voel zijn geschiedenis in de muziek. Medtner’s sonates voor piano zijn, als het erop aankomt, valse romantiek. Banale vertellingen, maar zo is het leven. Banaal.’

Hendrik keek me aan, niet met een blik die om een reactie vroeg, maar meer een blik om te controleren of ik nog wel naast hem liep.

Ik liep nog naast hem, probeerde ongemerkt een klont aarde onder mijn schoen vandaan te schuren. Een tractor met manshoge achterwielen raasde voorbij.

‘Maar ik hoor het valse in die romantiek, en dat staat me aan. Het maakt me niet uit of dat zo is bedoeld. Muziek zonder verhaal doet me niks. Ik wil weten wat de componist heeft meegemaakt en in welke tijd hij het stuk heeft geschreven. Haat-liefde hoor ik in zijn muziek, verbonden met het vaderland en toch niet teruggaan. Je zou er impotent van worden. Haat-liefde, tegelijk.’

‘Net als bij de schrijver van een boek,’ had ik provocerend gezegd, het tweede deel van zijn verhaal negerend. ‘Je wilt ook het leven van een schrijver kennen.’

Even stond Hendrik stil.

‘Geklets. Van een schrijver hoef je niets te weten om een boek goed te vinden, of bagger.’

Steeds meer boeken vielen volgens Hendrik Veltrop in de laatste categorie. Hij liep door. Ik volgde.

‘Ik denk dat dat komt,’ zei Hendrik, ‘ik denk dat dat komt door de talige vorm van literatuur. In boeken staan al woorden en zinnen. Dat is gemakkelijk. Muziek vraagt om een vertaling. Zonder dat je de titels weet, kom je bij Moussorsky niet op een schilderijententoonstelling, laat staan dat je weet welk schilderij je hoort. En als je het niet weet, verzin je niet *Boléro* bij Ravel. Je hebt bij muziek woorden nodig. Literatuur is een en al woord.’

En of de voorbeelden niet genoeg waren.

‘*Revolutionary Petrograd*, Petersburg, het jaar 1917 van Shostakovich. Zonder die titel weet je niet dat het over revolutie en oorlog gaat.’

‘En *für Elise* had voor elke vrouw kunnen zijn, als het stuk niet zo heette,’ zei ik om te laten weten dat de voorbeelden genoeg waren.

‘Maar *für Elise* is voor elke vrouw en voor elke nicht,’ zei Hendrik pissig.

Ik kwam op zijn terrein van deskundigheid en blijkbaar wilde hij me daar niet hebben. Het leek alsof ik zijn deskundigheid en overtuigingen verdunde door op analoge wijze mee te gaan in zijn gedachtengang. Wijsheden en vermeende waarheden verschrompelen als ze gemeengoed worden. Hendrik Veltrop koesterde de exclusiviteit van zijn gedachten, hij liet zijn speelgoed niet afpakken.

‘Emil,’ zei ik. ‘Je broer heette die ook Emil?’

Zijn broer heette ook Emil, net als Medtners broer. Ik wist dat wel.

Waarom ik die retorische vraag stelde weet ik niet. Ik had de woorden laten komen zonder nadenken. De tractor sloeg verderop linksaf richting de fabriek die als bouwvallig monument in een toeristische trekpleister veranderde.

Ik keek naar de tractor in de verte en voelde de blik van Hendrik op mijn hoofd. Een onverwachte regenbui zou mooi zijn. Verkoeling van verhitte hoofden. We hadden een ree doodgeslagen. Ik was medeplichtig.

‘Jij, jij zou dat niet meer weten? Jij, jij met je fabelachtig geheugen en je fabelachtig verstand?’

Ik glimlachte.

‘Zal ik jou eens wat vertellen? Ik zal jou eens wat vertellen.’

Ik zweeg. Ik kende de intonatie die wel dreigend leek, maar een aanzet zou blijken voor een milde uitweiding.

‘Veel heb ik je vroeger al verteld, maar dat ben je vergeten, of je doet alsof. Sommige dingen zijn nieuw. Ik heb ze aan niemand verteld, of ik ben vergeten dat ik ze aan niemand heb verteld.’

We liepen elk aan een kant van een flitspaal langs. ACAB in slordig grafitti op het grijs.

‘Emil dronk niet alleen thee. Hij dronk.’

Hendrik liep licht voorovergebogen een halve pas voor me. Zo hoefden we elkaar niet aan te kijken.

‘Ik weet niet wat Emil in de alcohol verloren was. Ik weet niet wat hij in de drank zocht. Ik weet niet waar zijn jank naar dronkenschap vandaan kwam. We zijn netjes opgevoed en in een keurig gezin grootgebracht. Goed verstand, dat had hij ook. Net als jij. Jij hebt ook een goed verstand.’

Ik ontkende niets en ik bevestigde niets.

“Heb je de verkeerde baan gekozen, de verkeerde studie? - medicijnen, je weet het wel - Heb je het verkeerde geloof? - atheïst, net als jij- Heb je de verkeerde vrouw getrouwd?” Emil gaf nooit antwoord.’

Hendrik bleef staan, draaide zich naar me toe.

‘Jij toch ook. Wij allemaal. Mannen. Altijd en overal verkeerde keuzes.’

Hij grijsde en liep verder.

‘Ik hield van mijn broer. De klootzak. Hij kon, wat ik niet kon en hij durfde, waar ik te schijterig voor was.’

We sloegen linksaf, de weg langs de fabriek in ontbinding. De wind kwam niet langer van voren.

‘Die medische missers, waarvoor hij later geschorst is, zijn nu de basis van nieuwe technieken. Hij was een pionier. Pioniers zorgen altijd voor nevenschade. Zo is het leven.’

We zwegen een kilometer.

Het terrein van de fabriek was afgezet met hekken. Door het gaas stak een verkleurd lint met waarschuwing voor asbest.

‘Kul,’ zei Hendrik, ‘er is geen asbestgevaar. Er is gevaar. Louter imponeertaal en bangmakerij. Blijf bij het leven vandaan. Van leven ga je dood, alsof we dat niet weten. Niet willen weten.’

De ramen op de begane grond en de eerste verdieping waren dichtgetimmerd. Hogergelegen ruiten waren ingegooid. Het zou minstens dertig jaar duren voor de fabriek in een toeristisch interessant bouwval zou zijn veranderd. We zouden dat niet meer meemaken.

‘Noem het liefde dat ik me om mijn broer bekommerde. Al houd ik niet van dat woord. Een kutwoord.’ Hendrik grijsde.

‘Een kutwoord,’ herhaalde hij als een kind dat een speeltje heeft ontdekt.

‘Emil was niet te redden, dat had ik na anderhalf jaar in de smiezen. Emil niet. Hij dronk niet om zijn afkomst, niet om zijn studie, niet om zijn beroep. Hij dronk niet om zijn vrouw. Kind noch kraai. Hij dronk, omdat hij dronk.’

Hendrik Veltrop pauzeerde.

‘Hij dronk iedereen de vernieling in. Zichzelf. Zijn vrouw. Mij. Zichzelf. Vooral zichzelf.’

We slaan opnieuw linksaf en lopen langs het kanaal dat in andere tijden aardappelen aanvoerde voor de fabriek. Zwaarbegroeide oevers en kroos op het wateroppervlak. Rietpluimen en ook grote lisdoddes, plaatselijk bekend als sigaren, toezebollen, donkerbruin wiegend op de veenkoloniale wind.

‘Daar komen de windmolens, tenzij Don Quichote wint.’ Hendrik strekte zijn linkerarm naar de horizon. Even verscheen een glimlach rond zijn mond.

‘Ellende verbloedert. Na verloop van maanden kroop ik bij de vrouw van Emil tussen de lakens en niet alleen tussen haar bloembedrukte lakens.’

Hendrik Veltrop zei het zonder stemverheffing, eerder kabbelend en vlak, op *bloembedrukte* na, dat hij per lettergreep nadruk gaf. De vrouw van zijn broer bestierde zonder economische noodzaak een bloemenwinkel om de tijd voorbij te laten gaan, en omdat bloemen van mensen schenen te houden.

Uit de oever kwetterden twee eenden naar het midden van de vaart, keerden zich half naar ons toe en namen een aanloop over het wateroppervlak.

‘Met verkrachte eenden er vandoor. Ja, ik weet dat die grap versleten is en ongepast, maar sommige zaken zitten muurvast in mijn systeem. Er is weinig, niks voor nodig om die trigger te volgen. Net of ik er geen baas over ben. De klootzak.’

Er klonk een zekere melancholie door in zijn stem. Misschien kwam het van de kilte van de namiddag, de droefenis van het verhaaltje dat zijn heroïek na jaren was verloren.

‘Ik heb dit nog nooit verteld, dat denk ik, ik weet niet alles meer wat ik ooit heb verteld en aan wie, maar jij bent een intellectueel die kan zwijgen.’

Ik deed niet anders vanaf het moment dat de fabriek ons in de rug blies. Ik hield mijn mond. We liepen

op bekende wegen, al jaren niet meer op overwoekerde paden.

‘Met Emil kon het niet langer. Het was genoeg geweest, de gezelligheid had lang genoeg geduurd. Als hij nuchter was wilde hij niet langer en als hij dronken was wilde hij ook niet langer. Leven. Alles wat hem naar de andere wereld helpen kon was welkom. Ik bracht twee flessen *Teachers* voor hem mee voor het middenstuk,’ Hendrik grijnsde, ‘Emil was klaar met de prelude toen ik binnenkwam. We lieten hem alleen in de woonkamer voor de televisie. Voor de finale.’ Hendrik spooog zijn kauwgom in de vaart.

‘Ik weet niet meer welke zender op de televisie aan was. Sport, soap, politiek, krimi. Emil keek graag naar de NDR, nostalgische streekportretten, boeren, vissers, scheepsbouwers, kunstenaars, herders. Maakt ook niet uit, alles is hetzelfde. Met Emils vrouw,’ opnieuw zijn onverholen grijns, ‘je kent haar, dronk ik thee.’

Earl grey. Ze dronken Earl grey. Bijna de kleur van *Teachers whiskey*.

‘Boven luisterden we naar Radio 4.’

Ze luisterden naar Russen.

‘We neukten, wat zouden we anders doen, boven? Bloemen water geven? We neukten. Ze had jaren achterstand opgelopen. Jaren geen doorsmeerbeurt. Jaren. Emil. De klootzak. Niet zonder ballen.’

Nog vijfhonderd meter tot de bocht naar links. We waren bijna thuis.

Hendrik Veltrop schopte een blikje uit de berm met een uithaal in een keer in de vaart. We keken hoe het blikje met de kringen meedobberde en na een korte aarzeling zonk.

‘Na die eerste wip ben ik naar beneden gegaan. Ik heb de televisie uitgezet. Het was genoeg geweest. Definitief.’

Hendrik Veltrop bleef staan. Ik liep twee passen verder, keek over mijn schouder en weer vooruit. Minder dan een kilometer naar de vleugel met Medtner. Ik hoorde hoe hij in het kanaal piste. Hij ratelde als een mitrailleur.

‘Onder de kots, de broek vol, en stank. Jezus! Emil dood onderuitgezakt. Mijn broer. Definitief einde verhaal. Geen zin meer, geen woorden meer. De schoenen uit.’

Het klateren stopte, ging haperend verder. Stopte.

Hendrik Veltrop draaide zich om, streek zijn haar naar achteren, trok de rits van zijn broek omhoog. Toen hij weer naast me liep, zei hij: ‘En na weer een wip zijn we in slaap gevallen. Neuken ontspant en vermoeit. Ach, jij weet daar alles van.’

Hij zwaaide met zijn hand kort langs zijn hoofd, alsof hij iets had overgeslagen.

‘Een halve fles *Teachers* heb ik in de gootsteen leeg laten lopen. Zonde. Geen zonde. Kut.’

De heftigheid van zijn stem zakte weg en langzaam en mild zei hij: ‘Ik weer naar boven. Ik zeg tegen haar: “Blijf jij nog maar even liggen. Ik breng je zo thee.”’

We stonden voor de kruising. Achter ons in de verte de kale wand van de fabriek. Grijs, een grijze ruïne in grijs avondlicht. Aan de horizon windmolens in Duitsland. Nedersaksen. Een landschap vervuld met leegte, met drukkend niets.

‘Ik weer naar boven. Ik hoorde de douche. Ik heb haar afgedroogd. Ik kon overal bij.’ De gretigheid is uit zijn stem.

‘We hebben opnieuw geneukt, of moet ik zeggen: ik heb haar opnieuw geneukt?’

Ik knik.

‘Ik kon niet meer,’ zei hij, ‘klaarkomen, die laatste keer.’

‘De huisarts stelde geen vragen. Van Meerdervoort was na een half leven in het oosten geen vreemdeling meer in Jeruzalem.’

‘Geen vragen, maar wat zei de dokter?’ vroeg ik naar de bekende weg.

Hendrik trok zijn wenkbrauwen omhoog, maakte een brede mond met gesloten lippen en zei: ‘De dokter zei: “Je weet alles zelf het bèste.” dat zei de dokter. “Het bèste”.’

Gewone vuilboom

Freddy Sassenheim is geen grootgrondbezitter. Slechts een smalle strook aan de achterzijde van het natuurterrein, vanaf de weg gerekend, staat bij het kadaster als zijn eigendom geregistreerd. Hij heeft een stukje hoogveen van krap 150 meter lang en 30 meter breed. Het hele natuurterrein is niet groter dan drie hectare. Aan de westkant is zijn deel begrensd door een aarden wal met eiken die groter groeien dan de boer die hem het perceel, zoals het stukje land in de volksmond heet, verkocht, gewend was. Boerenhakhout voor de winter of takken om een omheining mee te vlechten; bomen snoeien om de windkering in stand te houden, dat was traditie in dit verlaten land met in de verte dorpjes met vergrijzende bevolking en webwijze kinderen zonder kennis van de natuur.

Verwijderen om te verkrijgen, dat geldt niet alleen voor bomen en ruimte. Verwijderen om te verkrijgen is niet plaatsgebonden aan deze Drentse uithoek.

Aan de oostkant strekt het hoogveen zich uit tot de straat. Het perceel grenzend aan Sassenheims koninkrijkje is eigendom van het Drentse Landschap, net als het bijna even grote ruige veld aan de andere kant van de Boerenweg.

Het stukje oude land is gespaard voor de beschaving, eerst door boeren die gehecht waren aan reeën en vogels, later door gebrek aan economische ontwikkeling en door inspanning van natuurfanaten, geholpen door crises die de grenzen van dit land ver te buiten gaan. Ontwikkeling van een postzegel hoogveen voor aanleg van overbodige akkers is de prijs niet meer waard. Natuurbehoud onder de vlag van armoede, dat

niet zo heten mag. Natuur wordt door de intellectuele bovenlaag vereenzelvigd met rijkdom, is het niet van lijf en leden, dan wel rijkdom van geest.

De boeren op dit platteland denken nauwelijks na over rijkdom van geest. Het land heeft ze opgenomen, ze zijn hun hele leven, generaties lang, onderdeel van de schepping waar ze zelf hun deel aan toe konden voegen tot de moderniteit van computergestuurde koeien en automatische analyse van stront en van zuurgraad van de grond ze uit het natuurlijke paradijs verdreef, althans een poging deed ze uit het paradijs en uit het verleden - en misschien het heden - te verdrijven.

De boerengeest is diepgeworteld in dit landschap en laat zich niet verdrijven of vermurwen door voorbijgaande westenwinden. De plattelander is tevreden met veen en zand, en de nazaten van keuters die het niet redden - ook dat is van alle tijden - hangen zich traditiegetrouw op aan de hanebalken, of bij gebrek aan hanebalken kiezen ze een geschikte boom. In dit land vindt elk een passende oplossing voor het leven.

Freddy Sassenheim is geen boer, hij heeft het hout niet nodig in zijn openhaard in Amsterdam. De openhaard gebruikt gas uit Drentse en Groninger bodem, de roodgeel oplichtende houtblokken zijn van vuurvaste steen uit Brazilië. De zwarte plavuizen komen uit de omgeving van Rio de Janeiro. Aan de muur hangt een wandkleed van Francys Ferreira met de kaart van Zuid-Amerika en naast het flatscreen rust op een sokkel een nymf in zwart hardhout die veel heeft van de zeemeermin uit Kopenhagen, net zo bevallig, maar zonder staart en met meer borstpartij. Therèse Siboleka staat op het handgeschreven etiket aan de onderkant. Kunst afgekeken van Vasco Prado. Elk probeert zich uit de schaduw van groten te ontworstelen. Soms met succes, soms niet.

Niemand ziet de naam van Sassenheims eerste vrouw onder het beeld. Niemand ziet de overeenkomst met het harmonische ideaaltypische Latijns-Amerikaanse vrouwenlijf. Sassenheims kinderen weten niet wie het beeld heeft gemaakt, ze zijn niet nieuwsgierig naar hun vader, naar zijn geschiedenis of naar zijn oorsprong. Ze zijn niet nieuwsgierig naar hun moeder Sophie Schreuder die haar eigen passies volgt, nu eens in de buurt, dan weer ver van de thuisbasis. Sassenheims kinderen hebben de leeftijd van kinderen die met hun eigen ontwikkeling bezig zijn, liefst zonder inbreng van hun overbodige verwekkers. Ieder gaat zijn gang en doet wat onvermijdelijk moet gebeuren.

In Amsterdam heeft Sassenheim zijn leven netjes geregeld op de bovenverdieping van een grachtenpand, luxueus verbouwd tot penthouse over twee panden, met dakterras. Ruim genoeg voor vrouw, twee zoons en een dochter. De dochter en de oudste zoon zijn het huis uit. Plichtmatig laten ze van zich horen, ze zoeken hun moeder op als het nodig is. Freddy Sassenheim laat dat zo. Hij weet niet of hij dat graag anders had gezien.

Ruben, de jongste zoon en tweedejaars rechten aan de Vrije Universiteit, gedraagt zich als hotelgast met latente vaderbinding. Ruben spant zich maar matig in voor zijn parkeerstudie, bedoeld om volwassen te worden en de nog onbekende eigenheid te volgen. Ruben met hetzelfde sportieve postuur als zijn vader. Wie goed oplet, ziet overeenkomsten.

Sophie Schreuder, moeder van zijn kroost blijft ongenoemd. Buiten direct zicht staat haar foto in een wissellijst in het toilet achter een stapel reserve-rollen, meer niet.

Het penthouse is met zijn tijdelijke bewoners ruim genoeg voor terraria met hagedissen, slangen, kikkers, padden, salamanders en andere koudbloedigen die Freddy ook kent van het hoogveen midden

tussen de akkers en aan de zuidkant aansluitend op bos met eiken, essen en lariks, met vossen en fazanten in het onderwoud.

‘Nee,’ zegt Freddy Sassenheim, ‘dit is mijn land niet. Daar,’ hij laat de snoeischaar zakken en wijst met zijn vrije hand naar het westen waar de zon in de waterige lucht wegzakt, ‘daar is mijn land.’

In de berm van de Boerenweg staat Henk Nijholt, een zestiger met wandelstok en een camera aan een riem op zijn borst. Een jaar of tien ouder dan Sassenheim. Lichte broek met vlekken, modderige schoenen en een trui met rafels aan de mouwen. Ongekamd haar aan de zijkant van de kalende schedel met barokke huidvlekken van de zomerzon. De wandelaar had gevraagd of Sassenheim eigenaar van het perceel was.

De snoeischaar, de berkenopslag, de essen die onder de snoeischaar uit de struikheide verdwenen. Dopheide die de rechtmatige plek terug kreeg. Nijholt had een onbekende man in sporttrui aan het werk gezien in het hoogveen.

‘Moi.’ Dat ene woord, lang uitgesproken met zangerige intonatie, was genoeg om Freddy Sassenheim aan de praat te krijgen.

Henk Nijholt is van de oude stempel. Hij houdt het land en het landschap in de gaten, onopvallend maar wel terzake, zonder op voorhand conflicten op te roepen. Hij is doordrongen van de volksaard, die op subtiele wijze normen en waarden, vooral die van hemzelf, in de gesprekspartner weet te planten. Om die moraliteit hangt gemakkelijk een zweem van eigen-volk-eerst, maar dat is schijn. Tolerantie, met repressieve elementen weliswaar, maakt de dienst uit. In dat volkseigen stempel is eerder een verholde trots merkbaar, zonder superioriteitsgevoel.

“We hebben gelijk als het over onze omgang met het land gaat, maar we hoeven dat niet te prediken. We weten dat gelovigen niet luisteren, maar overtuigd worden door handelen. Dat is onze opdracht aan het nageslacht, inclusief planten en dieren: zorgvuldig handelen, zonder lawaai te maken.” Henk Nijholt praat vaak in zichzelf. Hij heeft zijn roeping gemist.

‘Ik heb het beheer over dit stukje natuur. Dit hier is van Het Drentse Landschap, verderop is mijn eigen streep land. Ik houd het bij, het geheel,’ zegt Sassenheim. ‘Participerend burgerschap.’ Hij onderstreept zijn woorden met een brede armzwaai. De snoeischaar laat hij zakken en hij doet een stap dichterbij. Een droge sloot scheidt hem van de voorbijganger.

Freddy Sassenheim heeft geen belang bij een kenismaking, maar twee dagen in afzondering, weg van de zaak, de Dam, de taxi’s en de vliegtuigbewegingen eisen hun recht. Zijn lichaam nodigt de voorbijganger uit, Sassenheims geest voelt verlichting die naar verrukking neigt. Contact met de mensheid, maar dan minder pathetisch. Alles op zijn tijd, en wat overtijd is, dringt zich naar de voorgrond, verstandelijke overwegingen of niet. Ongestraft kan niemand iets overslaan in zijn leven, ook niet in kleine zaken. Ook kleine behoeften vragen om bevrediging. Een praatje dat nergens toe hoeft te leiden.

‘Dit is zonnedauw,’ zegt Sassenheim tegen Nijholt die zich heeft voorgesteld als wandelaar en natuurfotograaf.

“Ik fotografeer geen mensen, als het niet nodig is, als het lukt om ze buiten het bereik van mijn lens te houden,” had Nijholt gezegd. De fotograaf beperkte zich tot de natuur, naar eigen zeggen. “Tot de natuur van de dingen en de mensen”, zoals hij had toegevoegd.

Nijholt was niet van de straat. Hij was over de dam langs het toegangshek het terrein opgestapt.

Op de schrale grond aan de straatkant lagen restanten van de plantaardige vliegenvangers felrood tegen de grijze zandlaag. Een deel van het hoogveen was hier verwijderd, de grond was schraal gemaakt voor exoten die ooit inheems waren geweest. Vurige restanten van zonnedauw. Zes, zeven rode hamertjes met spijkers aan steeltjes, niet meer in staat om dicht te klappen, kleiner dan een handpalm. Het seizoen van jacht op vliegen, muggen en torren was voor zonnedauw al een paar maanden voorbij. De herfst stond op het punt het ritme van de zomer over te nemen.

‘Ik heb zonnedauw meegenomen naar mijn terraria, en dode vliegen. Veel dode vliegen,’ zei Sassenheim. ‘Voor mijn dieren.’ Hij trok zijn trui strak naar beneden. ‘Het is me niet gelukt de vliegenvangers in Amsterdam te laten wennen. De zonnedauw bedoel ik.’

Nijholt knikte, stak zijn stok in het grijze zand en maakte een foto van de zonnedauw, of wat daar van over was. Vliegen vangen is voor provincialen, dacht hij, maar hij zei dat niet.

‘Dit is openbaar terrein,’ zei Sassenheim, ‘maar weinig mensen weten dat. De meeste wandelaars gaan naar de overkant van de Boerenweg. Het is daar meer open dan hier, en daar zijn meer vogels.’

Nijholt wist van de vogels aan de overkant van de Boerenweg, zwanen, eenden, meerkoeten, een zilvereiger en ooievaars die een plaag begonnen te worden. Vissen, kikkers en muizen waren hun toekomst steeds minder zeker. Nijholt kent het drassige veengebied met pijpestro, berkenopslag en pitrus. Schotse hooglanders graasden het terrein af en zorgden met hun stront voor

lokale bemesting. Pitrussen vonden voldoende voedsel om te aarden in wat voorbeeldnatuur moest worden. Het Drentse Landschap koesterde tegen beter weten de idylle van een natuurlijke en oorspronkelijke natuur, maar niemand die daar aanstoot aan nam, zolang respect voor flora en fauna voorop stond.

‘Hier begint mijn grond,’ zei Sassenheim. Hij leidde Nijholt rond alsof al het hoogveen van hem was. De achterrand van het perceel lag wat hoger dan het terrein aan de straatkant. Nijholt manoeuvreerde tussen de graspollen en ontweek zwavelkopjes en aardappelbovisten. Achter de houtwal graasden paarden in de verte tegen de donkere bosrand. Verderop trok maïs manshoog zachtgroene en bruingele banen door het land. Nog een paar weken en de oogst van dit alom verbouwde veevoer zou beginnen.

Sassenheim draaide zich om en wachtte. Hij had gezien hoe Nijholt de paarden fotografeerde.

‘In Castrolanda hadden we ook paarden, honderden,’ zei Sassenheim.

‘Brazilië,’ antwoordde Nijholt, ‘Brazilië.’

De vader van Sassenheim, Egbert Sassenheim, was in de jaren vijftig naar Brazilië geëmigreerd, daar lag de toekomst van de nieuwe generatie. In Holland, Egbert Sassenheim had daarmee heel Nederland, heel Europa en als het nodig was ook de Verenigde Staten van Noord-Amerika en Canada, kortweg Amerika, bedoel. Maar eigenlijk bedoelde hij alleen Fluitenberg, achterdorp bij Hoogeveen, en geen voorstad zoals andere boeren uit Fluitenberg hadden willen doen geloven. In Holland raakte de mens van God los. God verkaste naar het zuidelijk halfmond.

God was Egbert Sassenheim goedgezind geweest door hem de weg, de waarheid en het leven in juiste

stijl te tonen en dan vooral de weg naar de christelijke enclave in de binnenlanden van Brazilië.

Egbert Sassenheim had de armoede van het zand ingeruild tegen de rijkdom van de ruimte, de bevrijdende leegte van het glooiende platteland in Brazilië. Hard werken en vooral Braziliaanse arbeiders hard laten werken, dat was de Heere een genoegen, maar niet op zondag. De half-Indianen waren lui, ongehoorzaam en onbetrouwbaar, maar dat had Freddy nooit van zijn vader gehoord toen Freddy nog Fernandez heette.

Freddy had zijn inprentingen vooral van zijn moeder meegekregen, meende hij, vrouw van gemengd bloed, met trekken van Indianen, negers en Aziaten; een grondige menging van chromosomen uit bijna elk werelddeel. Moeder Maria was een intelligente vrouw, ze had Freddy's vader verleid, een stugge Drent die nog nooit een vrouw naakt had gezien, laat staan gevoeld of binnengedrongen, toen hij met bijbel en schoon ondergoed in het vliegtuig naar Latijns-Amerika was gestapt.

‘Ik bereed een schimmel met zwarte vlekken op de kont. Vurige hengst. Nu heb ik geen plek meer voor een paard, en geen tijd.’

De mannen stonden zwijgend naast elkaar. De wind was gaan liggen, het was bladstil. Klamme kou trok van de grond naar boven. De eerste mistvlagen dreven over de akker. Het leek of elk afscheid wilde nemen, maar niemand maakte aanstalten. De mannen leken gevangenen van het landschap, vastgehouden in het wijkende daglicht. Mannen onder elkaar. Gevangenen.

Freddy was het eerste kind van de Fluitenbergse emigrant en de grondig gemengde wereldburger Maria. Freddy: fors uitgevallen nazaat, lichtbruine tint, heldere ogen en stug zwart haar. Freddy met

het temperament van zijn moeder en de naïviteit van zijn vader, van beide ouders een helder aanwijsbaar deel van hun genen, leek het, al had Freddy nooit een helder beeld van zijn vader gekregen. Egbert Sassenheim had de steile gereformeerde uit de oude landschap meegenomen en hij had dat houvast nooit losgelaten.

De strakke leer was gebleven, ondanks het milde klimaat en de warme verhoudingen. De dooi was bij zijn vader nooit echt ingetreden. Naast de bijbel waren sigaretten de enige verslaving die Egbert Sassenheim zich permitteerde, ondanks de zinsnede uit de Bijbel dat de tempel van de Heer niet bezoeeld mocht worden, rookte Freddy's vader als een rooms-katholiek, een ketter.

De sigaretten hadden voortijdig hun tol geëist. Als twaalfjarige was Freddy heer des huizes en kwam een eind aan het D.V. dat hem meer had gevormd dan hij verdragen kon. Dat leiderschap in het ouderlijk huis was hem goed bevallen tot moeder Maria zich bekeerde tot een landgenoot, en halfbloed José Gonzalez de rol van vader en huisman overnam.

‘En wat verbouwde je in Brazilië?’ Nijholt wees naar de maïs. Een trekker reed over het pad met in de laadbak voedermaïs voor de paarden. De trekker stopte.

‘Katoen,’ zei Sassenheim, ‘katoen en suikerriet. Maar dat is al lang niet meer zo.’

Toen José Gonzalez bij Maria en Freddy in huis kwam, bracht hij twee dochters mee, ineens had Freddy twee oudere zussen. Zelfde moeder, andere vader. Freddy was van slag geraakt door wat hij zag als de berekende handelswijze van zijn moeder. Ze had de Drent verleid om uit het moeras van aboriginal te kunnen ontsnappen. Hij, Fernandez, Freddy, was het eerste en enige gevolg van die verovering geweest waarbij de roomse van de fiene - de ortho-

doxe - had gewonnen. Freddy had zijn moeder er nooit naar gevraagd, maar uit de zeldzame onthullingen had hij opgemaakt dat het niet heel moeilijk was geweest om zijn vader zaad te ontfutselen. Landarbeider uit Fluitenberg als hoofdprijs voor een inlandse vrouw in Zuid-Amerika, er waren minder rendabele investeringen gedaan in ontwikkelingshulp. Als tiener had Freddy die kosten-batenanalyse niet kunnen maken. Dat inzicht kwam later aan de *Faculdade de economia* van de *Universidade de Brasília*. Daar groeide langzaam begrip voor Maria's handelen, maar onder het oppervlak van mildheid bleef onvermoede en onbegrepen boosheid sudderen, vooral als het over zijn vader ging. Freddy had het gevoel dat hij altijd wees was geweest. Egbert Sassenheim noch José Gonzalvez kon hij als vader omarmen.

'In Castrolanda en ook in de katholieke enclave Holambra is de boerenactiviteit verschoven,' zei Freddy Sassenheim, 'naar bloemen en naar groente; komkommers, tomaten, paprika's, aubergines. Het is te ver vliegen, anders zouden we hier Braziliaanse groenten eten naast het Argentijnse rundvlees. Ik was toen al weg.' Zijn laatste woorden klonken alsof hij nooit terug zou willen naar zijn geboortegrond.

De paarden stonden bij het hek en wachtten op suikerklonten en veekoeken. Niet eenmaal was gehinnik te horen boven het ploffende geluid van de trekker. De boer had geen haast. De paarden hadden geduld.

Freddy had in Brasília bedrijfseconomie bijna afgerond en toen voorgoed afscheid genomen van zijn moeder, van zijn zussen en van José Gonzalvez. Hij had afscheid genomen van Thérèse Siboleka. Hij had het graf van zijn vader niet bezocht.

‘Woon je hier al lang?’

De vraag was onduidelijk. In dit land, in deze provincie, op deze plek? Sassenheim wilde niet antwoorden. Hij had spijt van de kennismaking en van zijn rondleiding. Deze boer, - was de man naast hem eigenlijk wel een boer? - vroeg meer dan hij wilde zeggen. Maar als het erop aankwam waren die vragen niet het probleem. Sassenheim voelde zich gedwongen te praten, terwijl hij niet wilde vertellen wat zich aan hem opdrong. Het was alsof hij Ruben vragen hoorde stellen. Ruben die meer wilde weten. Freddy Sassenheim voelde zijn onderkaak verstrammen. Hoe kleiner de lichtkoepel van de avond werd, hoe strakker de aandrang om te praten.

Sassenheim was via Lissabon naar Amsterdam gevlogen. Hij had de familie van zijn vader niet opgezocht. Natuurlijk was hij naar Fluitenberg gegaan. Bij de bakker, die er toen nog was, had hij een zak broodjes gekocht en zich gelaafd aan de tongval en het accent dat hij zich van Egbert Sassenheim herinnerde. *Edaone*, en *kiepen* waar ze *gedaan* en *kippen* bedoelden. Zijn moeder Maria had bijna Haarlemmerdijks met hem gesproken, afgeluisterd van andere emigranten. Dat had hij haar toe moeten geven; keurig tweetalig: Nederlands en Portugees opgevoed. Intelligente en gedreven mulattenvrouw. Hij had zich geen betere moeder kunnen wensen. Hij had zich geen beter voorbeeld kunnen wensen, wat dat aanging. En Fluitenberg was het onderscheid tussen blank en bijna blank nog niet vergeten, dat was een verschil met Brazilië. De vrouw in de bakkerswinkel gaf een kind een half kadetje, dat weer wel.

‘Hier woon ik sinds een paar jaar,’ zei Sassenheim. Freddy wees naar een bouwkeet op wielen, verscho-

len tussen eiken, berken en uitgebloeide kamperfoelie. Donkergroen, luiken voor de ramen die opengeslagen waren. Geen elektra en geen verlichting.

‘Als ik op mijn land ben, slaap ik hier.’ Hij sloeg met zijn platte hand tegen het geverfde hout.

‘Maar niet zo vaak. Ik woon in Amsterdam, meestal. Jaren.’

Twee meter breed, ruim vier meter lang. De deur stond open. Een klein keukenblok was zichtbaar aan de rechterkant en aan het eind een smal opgemaakt bed in de breedte van de wagen. Net lang genoeg voor de Amsterdammer die geen Amsterdammer was. Buiten een kraan boven een plastic buis die in het hoogveen stak. Er was één stoel. Ze liepen het huisje voorbij.

‘Vrijwel niemand weet dat de wagen hier staat. Dat houd ik graag zo.’

Freddy Sassenheim had geen angst gekend toen hij zijn geboorteland de rug toekeerde. Hij kende de mores, de ongeschreven regels om te bereiken wat je wilde bereiken en de ongeschreven regels om op de eerste rij te komen. Zijn huidskleur was precies goed, als van de gemiddelde Braziliaan, zijn postuur was bovengemiddeld, een westers vierkant hoofd met zware wenkbrauwen, een stevig lijf door paardrijden, duiken, snorkelen, zeilen, dansen. Zonder problemen had hij in modetijdschriften kunnen figureren om luxe parfums of leren jassen met bontkragen aan de man te brengen. Horloges had ook gekend.

Zijn lijf had hem Therèse Siboleka gebracht. Hij was aan een vrouw toe geweest, toen de grootste boosheid over zijn vader, over zijn stiefvader, over de dubbele agenda en over wat hij zag als Zuidamerikaans opportunisme van zijn moeder Maria, was weggezaakt. In Brasília was alles nieuw en zonder geschiedenis. Dat was pas leven.

‘Dit is Amerikaanse vogelkers,’ zei Nijholt, ‘die mag je wel weghalen. De Amerikanen overwoekeren alles als je ze laat staan.’ Nijholt boog een tak, de tak boog terug.

‘En deze?’ vroeg Sassenheim. ‘Is dit ook vogelkers?’ Glad donkergroen blad en zwarte bessen.

‘Dat is een vuilboom,’ zei Nijholt, ‘een gewone.’

Hij pakte een twijg vast.

‘Je ziet het aan de schors: vlekken. Dit heet ook wel sporkehout. Kleine gleufjes in de bast, zo kan zuurstof naar binnen. Heel bijzonder, niet veel planten doen dat zo.’ Nijholt drukte zijn nagel in de bast van de vuilboom. ‘Die naam,’ Nijholt draaide zich naar Sassenheim en tikte met zijn stok tegen de struik. ‘Waarom die struik zo heet, weet ik niet.’ Nijholt rook aan zijn vingers. ‘Oh, ja, de schors stinkt.’

Tien meter voorbij de keet kwam achter struiken een veenplas tevoorschijn. Donkerzwart de bodem en een bijna perfect spiegelend wateroppervlak. Het gele, bruine en lichtgroene blad van de berken aan de overkant van de plas weerspiegelde symmetrisch. Nijholt zakte door zijn knieën en maakte foto’s. Nog even en alle kleuren zouden veranderen in grijstinten. De nacht kent geen kleur. Nijholt zei niets.

‘Bij zomerdag drijf ik hier op een luchtbed,’ zei Sassenheim. ‘Niemand die me ziet.’ Hij draaide zijn gezicht naar de plas, alsof hij niet wilde dat Nijholt zijn blik ontmoette.

Met Therèse zwom hij aan de Copa Cabãna en later, toen hij haar lichaam had geproefd, in het meer aan de weg van Castrolando naar Brasília, achter Patrimônio São Pedro, voorbij plantages en naast een natuurgebied dat door de bulldozers was vergeten.

Ze hadden in de Chevrolet overnacht, maar nauwelijks geslapen. Ze hadden gepraat. Freddy had zijn verhaal verteld - vader, stiefvader, moeder, weeskind - en Therèse het hare. Ze was snel klaar.

Therèse was na hun 'burgelijk' huwelijk weer begonnen te roken. Ze wilde nóg een keer met hem trouwen, had ze gezegd, maar dan echt. In de katholieke kerk, met een pastoor en bruidsmisjes, met misdienaars en orgelmuziek. "Echte liefde", had Therèse gezegd, "ik wil echte liefde."

Aan de oever van de Represa de Xavantes had hij in de wittebroodsweken afscheid van haar genomen. Pas veel later had Freddy zich afgevraagd wat ze had bedoeld met "echte liefde": liefde ontvangen of liefde geven? En Ruben, die niets van Therèse wist kwam met dezelfde vragen over liefde. Ruben wilde meer weten dan verhalen over liefde voor reptielen.

'Ik heb hier nog geen adders gezien,' zei Sassenheim, alsof hij van onderwerp wilde veranderen. 'Ik weet niet of ze hier zitten.'

'Zitten niet,' zei Nijholt, 'maar liggen en kruipen wel.' Hij glimlachte om zijn grapje. Alsof er ijs gebroken moest worden op dit verlaten perceel omringd door de hele bewoonde wereld en de rest van het heelal.

'Kijk in het voorjaar op open plekken in de zon. Je vindt ook afgestroopte huiden van adders, als je goed zoekt.' Nijholt schuurde met zijn schoen over het veen. 'Adders, ringslangen genoeg in dit paradijs. Slangen zijn nooit ver weg.'

De liefde voor reptielen was langzaam bij Freddy Sassenheim binnengegleden. Met Therèse Siboleka had hij een tocht van tien dagen op de Amazone gemaakt. Hun 'burgelijke' huwelijksreis. Ze hadden geen ambtenaar gezien of gesproken. Hun trouwerij

was hun zelfverklaarde eeuwige verbintenis, zonder getuigen. Pas na vijf dagen had hij de krokodillen, leguanen, hagedissen en varanen opgemerkt, verblind als hij was geweest door haar lichaam en haar lichaamsopeningen. Zijn schrale penis met schrijnende wondjes aan de schacht verdubbelden aanvankelijk de overgave, maar irriteerden na een paar dagen. Pijn is niet altijd hetzelfde als genot.

Toen de sex stilstond - Onzelieveheer had dat zo geregeld, D.V. zou Egbert Sassenheim gezegd hebben - kwam de tijd voor een goed gesprek. In elk geval voor een gesprek. Therèse had toen haar eerste sigaret opgestoken. De eerste sinds hij haar had leren kennen. Voor zijn gevoel kende hij Therèse een eeuwigheid, de werkelijkheid was daarmee zwaar in tegenspraak, maar de eindeloze Amazone had lak aan zijn rationele bezwaren. Door de lichaamsgeur en de filtersigaretten van Therèse rook Freddy de nadagen van Egbert Sassenheim met *edaone* en met *kiepen*. Therèse bleef hem Ferdnandez noemen, ook toen hij zei dat hij Freddy heette.

Vanaf de steiger van Rio Urubu zag hij krokodillen langs de oever rusten tot ze dode honden en afvalvlees kregen toegeworpen. Doodstil en dan plotselinge extase als de kaken zich om de prooi sloten. De laatste avond gooide de hoteleigenaar een levende witgevederde kip in de rivier, drie, vier meter van de balustrade. De krokodil wist wat te doen. Ongeremde driften. De krokodil leek te lachen.

Freddy Sassenheim had gevoeld hoe zijn lichaam in de bermuda een eigen spel speelde bij de aanblik van de sluitende kaken en de veren op het wateroppervlak. Therèse Siboleka had op het terras haar hand niet thuisgehouden. "Paixão", had ze gezegd. "Verdadeira paixão."

Bij de afrekening van het hotel stonden twee levende kippen, die voor de "ware passie" hadden ge-

zorgd, op de rekening. Therèse had het schouwspel besteld. Ze had hem een plezier willen doen. In de hotelkamer had hij Therèse een plezier gedaan, tot bloedens toe.

Therèse had in Itacoatiara de jager in hem losge- maakt en de liefde voor reptielen aangewakkerd. De anaconda was nog gevaarlijker, had de hoteleigenaar gezegd. De slang heette in de Tupi-taal Mairapuã, de sluipende dood, gevaarlijker dan luipaard of krokodil. “Mas menos perigoso que as mulheres.” Therèse had geknikt. Vrouwen zijn het gevaarlijkst. Bij Freddy was een scheur ontstaan, maar hij had niet geweten waar hij het begin van de breuk had moeten zoeken. Hij was blij geweest dat ze de volgende dag terugvloegen naar São Paulo.

‘Zijn hier ook krokodillen?’ had Terèsa een week later gevraagd bij het meer achter de plantages. Het was genoeg geweest voor Freddy Sassenheim. Zijn lijf had hem Therèse Siboleka gebracht. Zijn lijf had zich van Therèse Siboleka ontdaan. Vijf dagen na Represa de Xavantes was Sassenheim in Amsterdam geland.

Sophie Schreuder kende de geschiedenis van Freddy Sassenheim niet. Niemand kon zijn verhaal vertellen. Ruben wist van niets.

Nijholt kneep een blaadje van de gagel. De struik zat vol bruinrode bessen.

‘Dit gaat in Beerenburg, in kruidendrank. Ruik je de zoetige geur? Ruik je het?’

Sassenheim snoof van afstand. Hij hoefde niet dichtbij Nijholt te komen.

‘Nee,’ zei hij, ‘ik ruik het niet. Mijn reukorgaan is niet meer wat het was. De jaren.’ Hij vervolgde: ‘Misschien komt het van het duiken dat ik slecht ruik. Ik duik graag.’

Sassenheim heeft een neopreen pak met zuurstof-

fles, duikmasker en toebehoren.

‘Het water is niet diep. Niet meer dan anderhalve meter,’ zei hij.

Freddy Sassenheim wist niet waar zijn liefde voor koudbloedigen op gebaseerd was. Minder temperament bij lage temperatuur en oneindig lang stil kunnen zitten, of eindeloos liggen en slapen. Geen besef van tijd, geen heden en verleden, geen haast, maar als de temperatuur omhoog gaat, komt het jachtinstinct en de behendigheid van de rover weer tevoorschijn. De geilheid en de paartijd melden zich als de temperatuur stijgt. Controle en vertraging door koudmaken. Het kannibalisme waar de ene krokodil de andere opeet.

In het vennetje had Freddy Sassenheim geen leven kunnen ontdekken. Er kwamen geen vogels, er zwommen geen vissen.

‘Het water is heel zuur,’ zei hij. ‘Hier wil niets leven.’

Nijholt knikte en raakte met zijn wandelstok het wateroppervlak. De stok weerspiegelde op het water in perfecte hoek, kabbelde mee. Niets op de bodem was zichtbaar, alles onder de waterspiegel was zwart.

‘Op de bodem liggen boomstronken van eeuwenoud. Hout dat zo zwaar is dat het niet drijft. Alles zinkt in dit ven. Kienhout.’

Een internationaal bedrijf had Sassenheim weggekaapt. Sassenheim sprak zijn talen, had flair, gebruikte zijn sportiviteit op congressen en aan bars. Zakendoen was vooral lichaamstaal en had minder met intellect te maken, al was enig vernuft en inzicht in belangen en relaties wel gemakkelijk. Freddy regelde de eerste contacten en als het echte werk gedaan moest worden, het afgeleide lobbyen en de ondertekening van contracten, was hij al weer op stap voor de volgende werving. Sassenheim vloog in en uit, dat was zijn kapitaal in het concern. Iedereen werd er beter van.

Sophie Schreuder hield van zijn lichaam, maar ze hield meer nog van zijn temperament en van zijn intellect. Het was geen liefde op het eerste gezicht. 'Je bent zo moeilijk te veroveren,' had Sophie geklaagd. 'Ik begrijp je niet.'

'Beter je best doen,' had hij gezegd. Sophie Schreuder had haar best gedaan.

Sophie Schreuder bleef haar best doen, ook nadat de kinderen school en huis hadden verlaten. Op Ruben na. Vaderskind. Kind op zoek naar een vader.

'Ik ben geen manager en grootverdiener,' zei Sassenheim, 'ik voel me bioloog. Ik kan er niets aan doen. Ik werk in de wereld, maar eigenlijk ben ik bioloog. Ik houd van koude kikkers.' En met uitgestreken gezicht voegde hij eraan toe: 'Ik mag ze graag. Kikkers, slangen.'

Freddy Sassenheim trok de steel van een pitrus tussen zijn tanden door. Dat had hij Nijholt zien doen.

'Koude kikkers. Dat ik dat zeg,' liet hij erop volgen.

Freddy Sassenheim leek oprecht verbaasd.

'Morgen komt Ruben, morgen ga ik met Ruben duiken tussen het kienhout.'

'Ik laat je alleen,' zei Nijholt. Hij wreef zijn hand langzaam over het handvat van zijn stok heen en weer. 'Wat je alleen kunt doen, moet je alleen doen.' En of hij nog meer helderheid wilde toevoegen. 'Het hele leven moet je alles alleen doen. Als ik je iets raden mag: laat anderen buiten belangrijke besluiten, je hebt niets aan wat een ander van je vindt.'

Nijholt lachte nauwelijks hoorbaar.

'We zijn een randverschijnsel.' Zijn stok zocht de doorgang tussen twee graspollen. 'De mens moet schijnen wat hij is.' Nijholt kuchte twee keer kort, 'God wat

hoor ik mezelf preken. Ik lijk wel een horoscoop.’

Het leek alsof Henk Nijholt alles wat hij had gezegd weg wilde spugen, alsof zijn woorden hun gewicht in goud waard waren. Massaloze woorden.

Nijholt draaide zich om, strompelde bijna over een pitruspol en lachte nogmaals in het schemerdonker, maar nu harder. Een merel kwetterde. In dit land waakt iedereen over iedereen.

Freddy Sassenheim bleef staan, handen in de zakken, z'n rug naar de schuilhut. De snoeischaar stond schuin tegen de wagen. Hij staarde in de verte en leek niets te zien. Freddy Sassenheim zag enkel het beeld dat zijn geestesoog in zijn hoofd projecteerde. Er was een schim in de nevel verdwenen. Helderheid werd zijn deel. Thuiskomen kwam dichterbij.

‘Morgen komt Ruben bij me,’ zei hij tegen niemand.

Sassenheim haalde zijn duikpak uit de wagen. Hij kleedde zich uit en trok langzaam het neopreen over zijn lichaam. Gespierd lijf, imponerend lijf, lijf voor Therèse Siboleka, lijf voor Sophie Schreuder, lijf voor de andere vrouwen die toevallig zijn pad hadden gekruisd en die hij niet uit de weg was gegaan. Zwemvliezen waren niet nodig. Ook zonder zwemvliezen was hij snel. Hij kwam snel en hij vertrok snel, als dat nodig was.

Wijsheid was nodig. Voor goed leven was enkel wijsheid nodig.

Sassenheim controleerde de zuurstofcilinder, de kraan, het ventiel, de riemen, de gordel met lood, de bril.

Tudo bem.

Sassenheim liep naar de veenplas. Om na te denken. Alleen. Om alleen na te denken. Ruben zou opnieuw vragen stellen. Ruben wilde antwoorden. Antwoorden over liefde en andere zaken. Kind op zoek naar een vader.

Voorzichtig stapte Freddy Sassenheim het water in. Twee maanden eerder had hij in de oever een instap gemaakt en takken en planten weggehaald.

“Ik ben een krokodil”, had hij tegen Sophie gezegd.

Naakt drijft ze op het luchtbed. Ze wil niet in het troebele water zwemmen. Milde namiddagzon, microfoontje in een oor. e-Reader boven haar hoofd tegen de zon. Ogen dicht. Ze heeft de boeken uit. Ze verveelt zich op dit perceel.

De krokodil staat naast haar. Het water is niet diep. Freddy weet onder water de plekken van de kienstobben, het labyrint tussen de wortels van eeuwenoude eiken. Een schot, nog een. De Drentse jager buiten het jachtseizoen. Een fazant vlucht schreeuwend uit de strubben over het wateroppervlak. Sophie Schreuder draait zich op haar buik. Een vrouwtjesfazant scheert over hun hoofden. Geplons. Watergekletter. Veren zweven naar beneden. Stilte.

Tot zijn knieën staat hij in het zwarte water. De lucht is grijs en nevelig, geen ster te zien. In de verte rijdt de lijndienst voorbij. Sassenheim laat zich verder in het water glijden, hoofd boven water, kin boven het oppervlak. Sassenheim draait de zuurstofkraan dicht. Sassenheim maakt de drijfband los. De krokodil glijdt naar zijn prooi. Hij weet de weg naar de waarheid.

Ruben komt. Morgen komt Ruben.

Gods water

Bernard Dreier fietste driemaal het rondje van de rotonde, als wilde hij zeker zijn van het aantal heideschappen op het grasveldje in het midden, als was hij een herdershond, een bordercollie die vooral kijkt, zelden blaft, laat staan bijt. De schapen lieten onverstoorbaar verleden en heden passeren. De schapen lieten Bernard Dreier niet, aan niemand niet, merken wat ze van hun leven vonden, geen vreugde en geen verwijten. Ze hadden geen weet van grijze luchten, afremmende en optrekkende auto's, scheurende brommers, fietsers en kaalgeschoren bermen. Het waren Drentse veldkeien voorzien van metalen poten en platijzeren snuiten; kunstzinnige metaforen voor het ooit levende landschap. Er was geen enkele onduidelijkheid over hun plaats in het onherstelbaar verbeterde land.

Bernard Dreier wachtte op autoverkeer dat voorrang had op kruisende fietsers. Hij deed waar hij goed in was: kijken, versnellen, langzaam trappen, opnieuw versnellen en balanceren op de stilstaande fiets. Net als vroeger. Kind van acht, kampioen stilstaan op de fiets. Dat was niet moeilijk geweest, met een zwakkere tegenstander, zijn jongere broer Wim die in kinderlijke naïviteit op de te grote opoefiets de weddenschap was aangegaan. "Bennie, maak Wim niet an het janken." Bernard hoort zijn moeder.

Het was zijn schuld dat zijn jongere broertje huilde, het was altijd zijn schuld. Wim had een abonnement op janken. Bennie was klant bij de schuldvoorziening.

Vader was solidair met moeder, pa en moe trokken één lijn om gejangk de kop in te drukken. Pas veel later had Dreier begrepen waar die solidariteit, al heette dat nog niet zo, haar oorsprong vond, hij had er om kunnen

lachen, huilen wilde hij nooit meer, maar toen was er al veel water door het Oostervoortse Diep gestroomd, en door de andere beekjes en sloten in dit droge land dat op google earth inderdaad het profiel had van een omgekeerd soepbord.

Vaker dan eens had hij straf ondergaan in de bergkast in het achterhuis tussen werkkleding en regenjassen, tussen zwarte en bruine schoenpoets. Een uur rechtop staan in de donkere strafkast op een smalle kier licht van het bovenlicht na. De hemel bestond nog, maar was onbereikbaar voor het kind dat nog geen puber was. De deur van de kast ging niet op slot, maar Bernard had niet het lef de kast te verlaten voor vader hem haalde. “Zo jongen, is ‘t dudelk now. Ja.”

Driemaal de rotonde om, alsof Bernard Dreier zichzelf driemaal om de kerk rondreed, driemaal om achtervolgers van het lijk in verwarring te brengen. Driemaal processie om boze geesten voor de gek te houden, een weg terug over hetzelfde pad was niet mogelijk.

Dreier volgde de van overheidswege voorgeschreven rijrichting op het fietspad om de rotonde. Hij was niet van plan het pad terug te nemen, als dat al mogelijk zou zijn. En was het geen kenmerk van een rotonde, en van het menselijk bestaan, dat je altijd op dezelfde plek uitkwam?

Niemand kon de weg terug, niet te voet, ook niet op de fiets, al drong die heimwee-route zich bij vlagen op. De kindertijd is het meest dierbaar, ook als die tijd niet altijd in harmonie is verlopen. Dwarsigheid voelde hij vooral in zijn hoofd, zijn tegendraadsheid was onzichtbaar in zijn daden. Bernard Dreier was een nette blanke man met nette leren schoenen en een nette schone kantoorbaan. Zolang het nog zou duren. ‘Crisis is overal,’ had hij vorig jaar met kerstmis tegen Bertha

gezegd, 'straks heeft niemand mij meer nodig.'

'Ja, crisis is overal,' had Bertha hem geantwoord. Ze waren perfect op elkaar afgesteld en ingespeeld. Geen klagen. Geen klagen, vooral niet meer toen de kinderen naar het buitenland waren vertrokken.

Boven een lege groothandel in kermisartikelen en aanverwante overbodige zaken was het notariskantoor. De volgende halte op weg naar de plek van bestemming. Er waren nu eenmaal zaken die geregeld moesten worden. En als hij ze zelf niet kon regelen, vanwege wettelijke en praktische bezwaren, dan moest de broederschap dat maar doen. Al ging dat niet van harte. Dreier had het niet zo op broederschapen.

Tussen de rotonde en de gevel van het kantoor begon de regen eerst aarzelend en plots met koude en heftige vlagen uit de grijze lucht te plenzen, als wilde de hemel de kalende man in kameelkleurige zomerjasje, te koud voor de herfst, nog zegenen voor het ritueel een aanvang nam, dat hij over zichzelf had afgeroepen. Bernard Dreier was net op tijd binnen.

De notaris had ruim de tijd genomen. Een testament was een serieuze zaak, al was het niet de bedoeling om over het eigen graf heen te regeren. Een nalatenschap was niet meer dan wat de naam beweerde; een nalatenschap.

Gods water over Gods akker laten vloeien kon altijd nog, maar een gedeponeerde akte was altijd beter. Er was tijd voor nog een koffie. Het ging slecht met de handel. Weinig hypotheeken en nog minder achtergestelde leningen. Het notariaat hield met testamenten het hoofd boven water, zoveel was Dreier duidelijk geworden. Met tegenzin gaf hij zijn geld uit aan het onvermijdelijke en noodzakelijke.

Na anderhalf uur stond Bernard Dreier weer buiten. De regen had niet doorgezet. Uit het oosten waaide een straffe kille wind. Hoe snel kon wind draaien. Snel.

In Vries koos Dreier de toeristische route over de Hooidijk. Hij had geen haast. Thuis wachtte niemand op hem, de eerste uren niet. Als hij tegen etenstijd terug zou zijn, was dat vroeg genoeg wat Bertha betrof. Hij mocht natuurlijk wel eerder thuis komen. Het was immers ook zijn huis.

Even buiten het dorp waren boeren bezig aardappelen van het land te halen. Een tractor leidde de rooimachine. Een jonge vrouw hoog boven de akker naast de sorteerband haalde keien tussen pasgerooide aardappelen vandaan. Elk jaar raakte wel een kind, vrouw of knecht bekneld. Elk jaar werden er vingers, handen, armen, voeten of een heel leven geofferd op de zandgrond die vergeven was van keien en ander ongemak. Aan de bosrand schopte een jonge boer in blauwe overalls dode ranken tussen de voren vandaan. In de volgende gang zou de machine niet vastlopen in de lange dode ranken.

Niemand had Dreier gewaarschuwd. Al was waarschuwen niet het juiste woord. In de taal van dit land betekent waarschuwen ook: op de hoogte brengen. Waarschuwen is informeren, maar niemand had hem over de dood van zijn zus geïnformeerd. Marietje lag opgebaard in de Boskamp, drie kwartier fietsen van de aardappelbult aan de Hooidijk.

Thea mocht hij zeggen. De notaris had ook op het Stedelijk Gymnasium gezeten. Thea Vasteveld was twintig jaar geleden ook op de reünie geweest, ze was ook op de begrafenis van Reijnders geweest; *geschiedenis* die zo jammerlijk aan zijn einde was gekomen. In Thailand

nog wel. “Bijkaans beter zo. Jongetjes, ie weet dat wel.”

Ze had de taal aangepast aan de vertrouwelijkheid die al snel was ontstaan. Met gedeelde tongval en gedeelde schooltijd waren ze bijna familie, Dreier en Thea Vasteveld, maar op enkele gezamenlijke herinneringen na had Dreier geen enkele behoefte aan verwantschap. Dat *geschiedenis* van ‘kleine jongies huuld’ was algemeen bekend. *Geschiedenis* had er nooit een geheim van gemaakt. En wat niet geheim was, daar maakte niemand in de Olde Laandschap zich druk over. En ook niet over geheimen, voorzover ze bestonden.

Thea Vasteveld leek met haar rond hoofd en haar grijs steil haar op geen van zijn geliefden, geen van zijn scharrels, vriendinnen, halve verloofden, op geen van zijn betaalde en onbetaalde liefdes. Thea Vasteveld had geen familiale trekken, al kon dat gemakkelijk in dit lege land waar iedereen iedereen leek te kennen. Voor hij het kantoor had verlaten vroeg ze met tegenzin naar zijn identiteitsbewijs - “Ik weet wel van wie ie der iene bint.” - maar het noodzakelijke moest. Zijn rijbewijs was nog tot 2018 geldig. Dreier kon vooruit.

De trekker met lege voorraadwagen wachtte op de wendakker. De motor draaide. Trekkers maakten geen kilometers, wist Dreier. Een trekker telt de uren van activiteit van zuigers, krukas, differentieel, pompen en aftakas. Voor een boer was een trekker een mens, een lotgenoot. Eenmaal gestart bleef de motor draaien tot de plek op het erf weer was gehaald. Boer en trekker trokken gelijk op.

Dreier luisterde naar de vertrouwde klanken. Hij had moeite afzonderlijke slagen van de motor te onderscheiden. Misschien lag dat aan zijn gehoor, hij kreeg niet alles wat gezegd werd meer mee, misschien lag het aan de vooruitgang van de techniek. Dreier wachtte

niet tot de roomachine weer bij de laadwagen was. De geur van pasgerooid aardappelen had hij al opgesnoven. Dreier vervolgde zijn weg.

In het *Dagblad van het Noorden* zag Dreier de laatste advertentie van Marietje Mooiweer - Dreier. Een man, twee getrouwde kinderen en vijf kleinkinderen met exotische namen. *“Nooit vragend, nooit klagend. Altijd alles voor zichzelf dragend was zij een steun voor anderen.”*

Cursief, dacht Dreier. Die terugblikken, dichtregels, motto's en laatste woorden van de overledene in laatstecontactadvertenties staan altijd cursief afgedrukt. Net of we de woorden niet serieus hoeven te nemen. En verder, dacht hij, dat *nooit* betekent natuurlijk het tegendeel. Door nooit te vragen, hangen de behoeften van zieken van lichaam en van geest tussen zieke en verzorgers, dag en nacht.

“Mij niet gezien, gvd”, vloekte hij onhoorbaar. “Ik kom niet. Ik ga niet.”

Voor de kwaal-met-hoofdletter zijn zus bezocht, had hij al lang afscheid genomen. De familie was door entropie getroffen, in chaos uiteengespat. Hoe lang geleden? Vijftien jaar, twintig jaar? Langer. En zijn broer Wim was al eerder vertrokken, en nu, na Marietje, was het zijn beurt.

Zijn vader, Minne Dreier, de vader van Marietje, de vader van Wim, de vader van godmagwetenwie-nogmeer was in het buitenland overleden, niet in Thailand, maar wel ver weg. Het lichaam was nooit teruggestuurd, geen verzekering om het lijk te transporteren en dood was dood. Minne Dreier had de aarde verlaten, de hemel was overal dichtbij.

Anna Dreier - Goosefoort was voor de incheckbalie op Schiphol omgekeerd. ‘Rie me maor weer hen huus,’

had ze gezegd. En, als was het een gewoontegebaar, had Bernard het vliegticket zonder commentaar aangepakt en in de binnenzak van zijn jasje gestoken. Hij was nauwelijks verbaasd geweest.

‘Ik draag vader in het hart.’ Die zin kwam in het Hollands over moeders’ lippen. Bernard wist dat ze loog.

Dreier ziet nog haar rimpelige handen tegen de bloemetjesjurk, tegen de borsten die hem in zijn eerste jaar van voeding hadden voorzien. Zijn moeder had voor haar beperkte lengte grote handen, en borsten die op de handen leken afgestemd. Asymmetrie was de regel in Dreiers familie. Dat het rechteroor van Bernard veel hoger aan de schedel was geplakt dan het linker kwam niet door de trekkende handen van vader en moeder, maar lag aan de genen van de grootouders. Goosefoort kant. Alles verdragen en nooit klagen.

‘Minne is in de hemel,’ had moeder gezegd, en na een korte pauze waarin opluchting zichtbaar werd, ‘Now ik nog.’

Zijn moeder bewaarde alles in haar hart. Die voorraad werd zo groot dat Bernard Dreier dat pakhuis aan onuitgesproken gevoelens en onuitgesproken verstandelijke en vooral ook domme overwegingen niet langer kon dragen, niet langer wilde dragen. Bernard Dreier had zich een vrouw gezocht, Bertha, om van zijn familie verlost te zijn. Hij had zijn begrafenisverzekering, op de polis van vader en moeder, opgezegd. DELA, Draagt Elkanders Lasten, zat niet in zijn genen. Hij kon alles zelf, en dat deed hij ook.

In de berm die overging in een droge sloot met aan de overkant een ruiterveld, groeiden tientallen paddestoelelen, Rood met witte stippen. Veel rood en nog meer witte stippen. Bernard Dreier kreeg natte plekken in de

knieën van zijn broek toen hij de bosgrond met blote vingers opzijschoof. “De meeste schimmel woekert ondergronds.”

Bernard Dreier telde de rode hoedjes van de vliegenzwammen, omdat hij toch niets anders te doen had, en vergat het aantal uit prille gewoonte. Uit de fietstas diepte hij een banaan op met donkerbruine vlekken op de schil. Hij begroef de schil naast de paddestoelen, veegde zijn handen af aan het herfstblad en vervolgens aan zijn donkere broek. Niemand die het zag.

Bij de volgende afslag kreeg Bernard Dreier de wind vol in de rug en trok de kilte langzaam uit zijn borst. Bij de boerderij in de bocht stonden twee boeren en een vrouw, boerin misschien, zwiingend naast elkaar over het grasland te staren. Schapen en ook vossen waren in deze leegte talrijker dan woorden.

Wolken scheurden en lieten de middagzon kort over het land schijnen. Het was alsof het gras fluoresceerde, zo fel groen. De laatste snee gras lag op een bult om in kuilvoer te veranderen. Een Drentse Patrijs keek mee over het land. “Voordeel van koud en klam weer”, dacht Dreier. “Geen honden achter me aan.”

Minne Dreier had geen testament gehad. Minne Dreier was getrouwd met Annie Goosefoort, in gemeenschap van goederen, en dat was op de geslachtelijke gemeenschap na ongeveer het enige geweest wat Bernard aan gemeenschappelijkheid had kunnen waarnemen. Maar misschien had hij niet goed opgelet. Na het verlossende bericht uit het buitenland had elk recht op een kindspottie, moeder kreeg de helft van het overschot plus een kindspottie. Met de restitutie van het vliegticket, - na veel correspondentie en dreiging met een bericht in het *Nieuwsblad van het Noorden* over weduwenleed en de rol van de KLM - bleek de erfenis voor de nabe-

staanden genoeg om overal van af te zien. Voor de eerste en de laatste keer waren moeder, Wim, Marietje en Bernhard Dreier naar de Chinees in Ubbena geweest. Voor iedereen babi pangang omdat niemand wist wat de namen op de menukaart betekenden. Moeder had een laatste maal betaald.

Aan de linkerkant van de Oosterweg lag een vennetje van het Drentse Landschap. Eind oktober, alle trekvogels waren naar het zuiden vertrokken en gebroed werd er al maanden niet meer. Kramsvogels en ganzen uit het noorden hadden hun plek nog niet bereikt, de wintergasten konden elk moment binnenvliegen.

Achter het struweel waren onzichtbare arbeiders bezig om het landschap aan te passen. Kettingzagen, blazers en motorfrezen leefden zich uit achter een gedicht van C. S. Adema van Scheltema. *De stilte*.

“Min de stilte in uw wezen”, las Dreier op het bord naast het ven. De dichtregel leek op de eerste regel van zijn dode zus in het *Dagblad*. Marietje voor altijd in de eeuwige stilte, de eeuwige afgeplagde, van ongewenst leven geschoonde jachtvelden, de eeuwige rust van het Drentse Landschap. Zijn rug werd klam en koud. “Dit gedicht leer ik uut de kop, uit mijn hoofd. Godverdomme.”

De vrouw in *Brood, koek en banket* schreeuwde alsof ze dagelijks in natuurbeheer werkte. Misschien hanteerde haar man thuis ook de kettingzaag. Koek met honing en spijs als lokale trofee. Dreier kocht een zak krentenbollen en de lokale prijswinnende koek.

“Hier de bochte om en dan rechtuut. Kan niet missen”, had ze gezegd. Het kon niet missen. Zeijen stond op de kaart.

Het kon niet missen. Bernard Dreier had naar de bekende weg gevraagd. Hij was vaker over de Oude Norgerweg naar het Noordseveld gefietst. Om niet te zeggen: hij kende de omgeving als zijn broekzak. Verderop in de strubben het monumentje voor Annie Westland, gefussilleerde verzetstrijdster, en aan de andere kant van de Peesterweg in een glooiende kuil een klein hu-nebed met een laag nummer.

Bernard Dreier bewaarde zijn broodjes tot het hu-nebed. Op de bank kleumde hij met uitzicht op boeren die maïs versnipperden. Over honderd jaar was maïs wellicht een beschermd gewas, oorspronkelijke begroeiing van de akkers, zoals nu aardappels, bieten, rogge, tarwe, met af en toe een akker gierst of spelt. Traditie is tijdgebonden, en hoort in het vergeetboek, dacht Dreier. Hij wreef zich de handen warm. Hij wist niet wat hij met die gedachte bedoelde. Als gedachten al een bedoeling mochten hebben.

De akker aan de andere kant van het schelpenpad was van zijn vader geweest, niet in eigendom, maar gehuurd van een “rieke stinker”. “Rieke stinker” uit de tijd waarin rijkdom nog werd afgemeten aan het aantal bunders akker- en weideland en aan het aantal koeien. Schapen deden niet mee bij de bepaling van de status. Drentse heideschapen al helemaal niet, die waren voor armoedzaaiers en later voor milieufreaks, net als geiten.

Dreier stopte de papieren zak van Bakker Jan Fledderus uit Zeijen in zijn broekzak en reed langzaam het schelpenpad af naar het zandspoor over het Noordseveld. Hij reed over het veerooster, stapte af en gleeed zijn fiets tegen de veldkei die nog niet in een schaaap was veranderd. Hier was het begonnen. Daar bij die spar met zware zijtak waaraan een kind nu gemakkelijk

heen en weer kan zwaaien.

“Schoft,” had Minne Dreier gezegd. “Tied om te schoften”.

Uit de jutetas kwamen boterhammen met gebakken ei tevoorschijn en de melkfles was gevuld met warme koffie, dik verpakt in kranten van *Ons Noorden*. Dezelfde krant die in een draaiprop de fles afsloot. Koffie met veel melk en veel suiker. Er was maar één smaak.

Vader en zoon aan de rand van het aardappelveld, met de rug naar sparren, berken en verderop de heide met de Negen Bargies uit de pre-historie. De Duitsers hadden hier een schijnvliegveld willen aanleggen om de vijand voor de gek te houden, maar dat was niet doorgegaan. Onder de Negen Bargies rustten voorouders en die zouden nog wel even blijven rusten. Onverstoorbaar tot in de eeuwigheid.

Het was de eerste keer sinds zijn overbodigheid dat Bernard Dreier deze route opnieuw verkende. De eerste keer sinds hij definitief van alle maatschappelijk en burgerlijke plichten als werknemer was verlost. Sinds twee maanden was hij geen loonslaaf meer. Hij was door de crisis ingehaald.

Bernard Dreier liep manoeuvrerend tussen heide, pijpestro en pitrussen door. Tot aan de bosrand, een kilometer naar de einder, was de heide begroeid met dun geel gras. Een enkel paars bloempje van de heide was achtergebleven. Twee Schotse hooglanders waren nauwelijks zichtbaar, hun horens en bruine koppen halfverscholen in de begroeiing. Voor wie niet beter zou weten, zag dit land er prachtig en onschuldig uit. Prachtig in elk geval.

Bennie ging niet op de overhangende tak zitten. Hij hield de tak niet vast. Hij hield niets vast. Hij hield zijn handen in zijn zakken.

Zijn vader staat half met de rug naar hem gekeerd en pist in de heide. Spatten tegen de broekspijken, spatten op de klompen, op de heide en op het pijpestro. Er lijkt geen einde aan te komen. Minne Dreier keert zich naar zijn zoon.

‘Kiek,’ zegt Minne Dreier, ‘kiek.’

Zijn vader lacht, steekt de halve sigaret tussen zijn lippen, zuigt en blaast rook naar Bennie.

‘Hier kom ie vot.’

Met zijn vrije hand beweegt Minne Dreier zijn lid.

‘Kom hier Bennie.’

Bennie blijft staan. Komt niet. Zijn vader stapt naar voren.

‘Hold vaste. Hold mien apparaot vaste.’

Het apparaat zwelt onder de aanraking.

‘Trekken.’

Bennie beweegt zijn hand, voelt de hand van zijn verwekker op zijn schouder en in zijn haardos op zijn hoofd.

‘Stiever. Stiever trekken. Ieë. Vergiemme.’

De greep om Bennie’s schouder knelt krachtiger.

‘Ie kunt het. Deurgaon. Trekken.’

Ze hadden tot laat in de namiddag onkruid geschoffeld. Het aardappelveld lag er puik bij. Bennie bleef bij zijn vader uit de buurt. De steel van de schoffel was zijn kinderlijk houvast, zijn enige betrouwbare verbinding met de wereld geweest. De gulden had hij tussen een naad van de houten slaapkamervloer laten glijden. Zijn geheime spaarpot.

‘Wat een rust hier.’

Twee vrouwen van tien jaar jonger liepen met prikstokken op het zandpad tussen het bos en het stroomdal van het Oostervoortse Diep. Het rulle zand remde

zijn vaart en hinderde zijn balans. Bernard Dreier stapte van zijn fiets. Hij kende de vrouwen niet.

‘Dan zal ik verder mijn mond houden,’ grapte hij. ‘Ik respecteer stilte.’

De op het oog oudste van de twee veegde over een iPad. Het scherm gaf een andere werkelijkheid weer dan de grijze lucht, de schapen en koeien in het beekdal en het knollenland onder de hoogspanningsleidingen.

‘We zoeken de dam, met uitzicht over de stroom, het beekje,’ zei de andere vrouw zonder hulpprogramma.

En met lichte verontrusting, met een zweem van verontwaardiging in haar stem: ‘Waar zijn we?’

De spaarpot was na jaren leeg. Wim was de enige die van het bestaan wist. Misschien had Wim de geheime bergplaats aan Marietje verraden. Bennie was opgelucht geweest, meer opgelucht dan boos. Bernard was blij dat het geld van Minne Dreier er niet meer was.

‘Mooi dat je er weer bent,’ zegt Bertha. ‘Ik dacht al, waar blijf je. Fris hè. Heb je koek meegenomen. Mooi. Zet maar koffie. Ben ik wel aan toe. Heb je je dingen kunnen regelen?’

Erica waer bestu bleven ?

Erica, dorp als geen ander. Heidedorp op de grens van zand en veen. Alle veen is als turf en bolster verdwenen. De dopheide is weg. De struikheide is weg. Het zand is gebleven. Zand. Enkel zand, zelfs geen blanke pit.

Riekus Groothuus is in dit dorp geboren, hier hoorde de wereld meer dan een halve eeuw geleden de eerste schreeuw van klein Rieksie vanaf de kokosmat voor de turfkachel. Na zijn puberteit, met veel geboden en verboden, kwam de volwassen man - zoals het hoort - zelden terug op zijn geboortegrond. Onthechting stond hoog in zijn vaandel. Afscheid van een barokke jeugd die hem lijkt te zijn overkomen. Hij was deelnemer, maar geen meester over zijn kinderjaren, en later, ook later leek het leven zich aan hem te voltrekken, alsof alles wat zijn pad kruiste hem overkwam. Hij volgde de veencultuur van de Drentse zuidoosthoek en wist niet van het troebele zure water waarin hij zwom. Het abnormale was gewoon op Erica.

De hele wereld, en wellicht ook het heelal, leek als de driehoek Kerkweg, Verlengde Vaart en Havenstraat, een beperkt speelveld voor een zanger van het levenslied.

Onthechting werd tegen het vallen van de avond, zoals de herfst van zijn leven eufemistisch werd aangeduid, topprioriteit. De blanke pit uit Erica was de beschermende bolster kwijt en zocht een nieuwe plek voor ontplooiing van zijn kwaliteiten, en van zijn hebberigheden. Maar Riekus Groothuus heeft na jaren in de vreemde - niet eens zo ver weg van het oude land - nog steeds de tinten van de geboortegrond, het bonte palet van natte bladeren in schitterend zonlicht kleurt ook op deze dag in oktober zijn heden en verleden.

Het bonte palet van kunst en kleinkunst, schilders, poëten, schrijvers, toneelspelers, standupcomedians, fotografen, musici en van alle anderen met een hang naar expressie van het *entartete* en het *nicht-entartete* was aan hem voorbijgegaan. Niet omdat het podium van de vrije geest er niet was in dit godverlaten oord, maar omdat hij zijn ogen en oren dicht had gehouden en er niemand zijn pad had gekruist met een klisteespuit. Niemand op Erica zat op bevrijding te wachten, niet na 1945, en later ook niet.

Over het Spekweggie, de volkse naam voor de Kerklaan, loopt hij vanaf de bushalte aan de Havenstraat naar de R.K. Kerk van Maria Onbevlekt Ontvangen. Zijn vader heeft in de dertiger jaren de stenen getransporteerd met paard en wagen vanaf platschuiten in de Verlengde Hoogeveense Vaart. De Vaort in de volksmond.

Riekus Groothuus is vroeg, te vroeg voor de uitvaartdienst. Hij heeft alle tijd van de wereld. Zijn nicht is dood. Hij heeft haar ruim veertig jaar niet gezien, niet gesproken, niet aan haar gedacht, en nu is ze dood. De familie heeft aan hem gedacht. De rouwkaart bracht hem terug naar zijn afkomst. Om de tijd dood te slaan wandelt hij tussen hoge beuken door naar de begraafplaats achter de kerk. De zerken dragen de namen van de streek: Kolker, Lubberman, Prinsen, Moorman, Lo-hues, Maatje, Kloppenburg, Heijnen, Sijbom, Siebon, Groothuus. En nieuwe namen op nieuw marmer van tuinders uit het Westen; Valentin, Moritoen, Ruhe en Eigenraam. Zijn vader en moeder samen in één graf. Dat konden ze, samen rusten. De beukenhaag is gerooid, het kerkhof is opgerekte, er is plaats genoeg. Maar er komt niemand meer op deze akker. "Erica, ik wil er dood nog niet begraven worden." Als Riekus Groothuus de klokken hoort, wandelt hij traag terug naar het godshuis.

In het gangpad staat de kist met haar lijk, of moet hij zeggen: het lijk? Niemand is eigendom van het lijk. In vorige eeuwen waren in Engeland *body snatchers* actief. Ze roofden lijken voor de snijzalen van de medische wetenschap. Naakte lijken. Een pond voor een kadaver, twee pond voor een dode neger die toen nog nikker heette, net als op Erica in de jaren vijftig. Maar op Erica had nog niemand een nikker gezien, dat kwam pas veel later. Op diefstal konden de lijkendieven niet worden betrapt. De kleding en schoenen van de dode lieten ze achter in het graf. Vrijspraak voor lijkrovers.

Een foto van zijn nicht staat op de witte kist naast een wit bloemstuk. Riekus ziet niet hoe ze eruitzag voor haar hemelvaart. Hij vergeet door het raampje in de kist te kijken. Achterin de kerk neemt hij gewoontegedrag de afslag naar het rechtergangpad. Hij laat de dode links liggen, alsof hij niet voor de lijkdienst deze reis heeft ondernomen. En misschien is dat ook zo, al weet hij het doel van zijn reis niet, als er al zoiets als een bedoeling bestaat. “Waartoe zijn wij op aarde?”, of “Waartoe zijn wij op Erica?” Onmogelijke vragen met dito antwoorden.

Bij de bushalte stond een dorpsplattegrond met een rode cirkel om de kruising Kerklaan - Havenstraat met de tekst: *U bevindt zich hier*. Geen twijfel mogelijk over zijn plaatsbepaling op aarde.

De kerk is groot, te groot voor moderne tijden, met plaats voor wel 400 beminde gelovigen, volgers voor wie liefde niet meer uitsluitend van één kant komt. Bemind door de Heer, maar of die Heer ook nog het onderwerp is van meer dan culturele hartstocht is twijfelachtig. Dezelfde houten banken, dezelfde rode knielkussentjes van veertig jaar geleden, met een koperen oog om na afloop van de dienst het kussentje op te hangen. Hetzelfde zitgemak tussen rechte hoeken van

zitting, leuning en knielbanken als weleer.

Riekus Groothuus neemt plaats in rij zeven aan de zijkant. Er is plaats voor drie gelovigen, strak tegen elkaar en tegen de muur. Vader, moeder, Riekus, schouder aan schouder tegen de zuidelijke muur onder de derde statie in witreliëf. *Jezus valt onder het kruis*. De eerste keer. Jezus valt voor de eerste keer, er zouden nog twee valpartijen volgen voor Golgotha, voor de opstanding.

Vader Herman Groothuus was buulman, met een fluwelen zak aan een lange stok haalde de dienaar van de Heer de centen, stuivers, dubbeltjes en kwartjes op voor de missie in Afrika of voor onderhoud van de pastoor en voor onderhoud van Margriete van de pastoor. Margriete die aan niemand toebehoorde, ook niet aan de eerwaarde. Margriete die het celibataire leven verkoos boven de liefde van een tweederangs minnaar. Margriete die in de slachtmaand de biefstukken, het beste van de haas en de grove leverworsten van eigen slacht in ontvangst nam. Het beste was goed genoeg voor de clerus. Riekus hoeft zelfs zijn ogen niet te sluiten om te zien hoe Herman Groothuus de lange stok door de palm van zijn hand laat glijden, hoe het fluwelen zakje van Moeder de Heilige Kerk, van de clerus, bij elke gelovige aarzelt.

Op het ruime priesterkoor staat het tabernakel tegen de ronde achtermuur; de kluis voor monstrans, voor kelk en offerschalen, voor heilig brood en zure rode wijn. Vlees en bloed na de mystieke en onherroepelijke metamorfose veilig opgeborgen. Ergens in het achterhuis van deze tempel is een goddelijk afvalputje voor verzuurde wijn en verschimmelde auweltjes, voor geronnen bloed en rottend vlees. Ook bedorvenen der aarde vinden een eindbestemming, al dan niet in het geniep. Geen vrijheid voor zondaars zonder schuldbesef en boetedoening.

Riekus laat zich door de ceremoniemeester van de uitvaart gedwee naar het middenschip verplaatsen. Binnen de muren van de kerk gelden oude regels die zonder morren worden opgevolgd. De rouwenden horen bij elkaar op een kluit. Buren, vrienden, familie in zwart en grijs. Buitenstaanders die zich verstoppen in de schaduw van de bakstenen kerkmuren zijn ongewenst. Bedompte gesprekken, ingehouden vrolijkheid. Meer mensen zien elkaar sinds heugenis in dit verdwenen dorp. Jij ook hier? Ja, ik ook hier. Nu. Op deze plek. Op Erica. Nog wel. Nog steeds. Blijf nog even. Straks. Laat geen leegte. Ga niet weg. De hemel kan wachten.

Het ritueel kan een aanvang nemen. Het ritueel neemt een aanvang. Lof zij de Heer, de dode is niet dood, maar leeft. Niet te geloven. Amen.

Na de dienst, zonder *In paradisum* maar met *Immaculata, gij lelie reine* als slotzang, is er geen koffie met kadetjes, zijn er geen krentenbollen. Op Erica is allang geen bakker meer.

Het lijkt dat niemand toebehoort gaat naar het crematorium in Emmen en ieder die wil gaat mee. Het lijkt heeft de leiding. De dood stuurt.

Riekus knoopt zijn jas dicht en loopt over de Kerkweg richting de Vaart. Deze straat was de begrenzing van de bebouwing. Naar het oosten strekten zich de landerijen uit, onderbroken door enkele boerderijen. Lubberman, Knegt, opnieuw Lubberman, Eising, Grimme, Hanenberg. De gaten tussen de boerderijen zijn dichtgebouwd en oneindige rijen coniferen sluiten de einder grotendeels af. In de verte zijn de fabriekspijpen van de Purit te zien. Werkeloos, zoals veel in dit leeggegraven moerasland.

Riekus neemt de brug en vervolgt zijn weg aan de

zuidkant van de Vaart. Hier kwam hij nooit. Verlengde Hoogeveense Vaart z.z. De vaart is veranderd in een brede sloot voor recreatieboten en voor vissers die van nietsdoen hun dagbesteding hebben gemaakt. Water aan deze kant van de sluis stond merakel hoog, tot voorbij de bocht naar Klazienaveen. Waar de Hondsrug steeg, leek het water te zakken.

De Ericase brug. Doorgang in zuidelijke richting naar de Peel, naar Oud-Schoonebeek en naar Nieuw-Schoonebeek, de Pannekoekendijk, plaatselijk bekend als Pandiek. De brug nabij voorheen hotel Panman. Verblijfplaats voor reizigers, vertegenwoordigers in garen en band, voor hannekemaaiers en kiepkerels. Achter het café een zaal voor bruiloften en partijen van alle denominaties. Panman stuurde zijn kroost naar alle kerken; hervormd, gereformeerd, vrijgemaakt, rooms. Klantenbinding. Gedwongen winkelnering. Panman verhing zich op de bovenkamer: briefje in zijn jaszak: "Ik zal het nooit weer doen." Geen voorganger wilde Panman teraarde bestellen.

Riekus weet alles nog. Alles wat hij niet is vergeten en ook wat hij is vergeten, meldt zich terwijl het lijk bij de Meerdijk in Emmen wordt afgeleverd. Tot stof wederkeren - gemiddeld zeven pond - een fluitje van een cent.

Naar het noorden. De Havenstraat. Halverwege de Ericase brug en de openbare begraafplaats - voor gereformeerden en hervormden, er waren geen ongelovigen op Erica, althans niet in de beleving van de volgelingen van de Heer - hield Riekus Groothuis stil voor een arbeidershuisje. Lage dakgoten binnen handbereik, in de voorgevel twee smalle ramen met tussen de ramen een schoorsteen met geelbruine vlekken aan de bovenrand als de gele vingertoppen van een verstokte roker. Op de

zolderverdieping twee kleine raampjes zonder vitrage. Twee ogen die voorheen hun blik gericht hielden op de Veenschapswijk, inmiddels gedempt en voorzien van bebouwing die Nieuw Amsterdam aan het oog onttrekt. Een zolder met nauwelijks plaats voor een bed. Een strozak voor een voorbijganger, indien nodig.

De voordeur als vanouds in de zijgevel. Hier woonde Josef Prins met Marie Minke. Tien jaar, misschien langer. Ze waren door het dorp gewaarschuwd. Wie in dit huisje gaat wonen krijgt geen nageslacht. Dit arbeidersonderkomen was het kinderloze huis vanaf het moment dat meer dan honderd jaar geleden de eerste steen op het zand werd gelegd. Het optrekje was betaalbaar en aan bijgeloof moest ooit een einde komen. Maar bezoeken van de pastoor en citaten uit het evangelie van Jezus Christus onze Heer veranderden niets aan het kinderloze tijdperk. Pas toen Jozef en Maria, zoals ze in de volksmond heetten, naar de Duikerstraat verhuisden, kwam een onhandelbare zoon, met de naam Broer, die zijn eigen weg ging en steeds meer leeftijdgenoten op sleeptouw nam. Met Broer mee naar Tin Pan Alley, de koffiebar aan de Kerkhoflaan in Emmen, voor drank, muziek van Harry Muskee en geluiden uit andere culturen, uit het Westen. Riekus Groothuis bleef thuis. Toen.

Na Broer kwam jaren later uit de vereniging van Josef en Marie een dochter, met roepnaam Zusse. Zusse, rood haar, het ene been zichtbaar korter dan het andere, en met een ongemak waar generaties pubers en een enkele oudere plezier aan beleefden, met en tegen haar wil. Maar vooral met haar instemming. In tegenstelling tot haar dorpsgenoten had ze de geneugten van haar lichaam ontdekt en haar lijf tot kunst verheven. Hosanna in den hoge. Openbaar kunstbezit op Erica. Zusse verbeeldde de gezelligheid van het rijke roomse

leven. De zondagse oproep van de preekstoel: *Kijk naar het kruis*, maakte ze tot haar lijfspreuk. De oproep: *Laat ons bidden, opdat gemengde verkeringen mogen worden voorkomen of ten goede geleid*, was niet aan haar be-
steed. Mannen en vrouwen, ze had iedereen lief. En niet alleen afvalligen daalden op haar neer.

Zusse was niet dom, al hield ze zonder moeite de schijn op van verregaande achterlijkheid. Hoe dommer, hoe meer ze zich kon veroorloven. Op Erica.

Erica bleef een dorp als geen ander, ondanks Broer en Zusse, ondanks aardstralen en ondergrondse kruisingen van waterlopen, ondanks ijzerhoudend grondwater, witte wieven, bottenkrakers, gebedsgenezers, het Vrouwtje van Hattem. Iedereen kreeg de schuld van onrecht op Erica en ver daarbuiten en niemand in de heilige driehoek had het gedaan. Wie intrek nam op Havenstraat 19 kon niemand de schuld geven voor bul-
ten, zweren, gestoord gedrag, autisme - dat nog niet zo heette - en kinderloosheid. Iedereen was gewaarschuwd.

‘Rieks Groothuus.’ Riekus stelde zich voor en stak zijn hand uit.

‘Dat had ik wel dacht,’ zei Sjonnie Witz die de deur los had gedaan.

Riekus had in een opwelling aangebeld; een trekbel uit een kruidenierswinkel meldde zijn aanwezigheid. Even be kroop hem het gevoel dat hij iets onwettigs had gedaan. Het kindergevoel: na zes uur boodschappen doen bij de Vivo. Dezelfde bel na sluitingstijd. Zijn lichaam had alles uit zijn kindertijd bewaard, ook zijn angstzweet.

‘Sjonnie. Sjonnie Witz.’

Sjonnie Witz was een zestiger met een kaal hoofd en grijs afhankelijk haar rondom. Hij had een brede

grijns op zijn tanig gezicht. Heldere pretogen. Riekus kende Sjonnie Witz van zijn tijd op de Gerardus Majel-laschool voor katholiek lager onderwijs aan het Spek-weggie. Zoon zonder vader. Sjonnie was geadopteerd door zijn moeder, al heette dat niet zo. Sjonnies vader woonde aan de andere kant van de Verlengde Hoog-eevense Vaart, aan de Vaart z.z., maar dat wist nie-mand, althans niemand sprak van het onechte kind en van de onechte vader. Sjonnie was geen bastaard, niet van het vuilnisbakkenras. Bastaard, die naam was aan honden voorbehouden en aan halfzwarten. De klasge-noten hadden alleen te maken met de echte moeder en meer nog met de echte Sjonnie. Sjonnie leek permissie te hebben om alles te doen wat aan anderen was verbo-den. Sjonnie had niks te verliezen. “Ach, laot die kun-stenmaker.” En zo geschiedde.

De hereboer aan de Vaart zuidzijde had zich vergist en nooit de verantwoordelijkheid voor de daad geno-men. Iedereen vond het goed dat ze elkaar niet kenden, vooral omdat de moeder in de zijbeuk van Maria On-bevlekt Ontvangen kerkte en de vader, die niet bestond, ouderling was van de concurrentie. De hereboer woon-de tegenover de gerefkerk aan Vaart n.z. Zijn uitzicht op de kale en kleurloze tempel aan de overkant van de Vaart, met een hammondorgel als enige frivoliteit, was onvoldoende straf voor de driftgestuurde en zondige schepping van Sjonnie in het aardappelveld. De onge-wisheid of de vader van Sjonnie Witz wel of niet tot de uitverkorenen hoorde, vrat aan de gelovige, maar dat lot deelde de hereboer met alle gemeente-leden die de Dordtse Leerregels (1619) onderschreven. Daar viel geleidelijk aan mee te leven, vooral omdat geluk en on-geluk voor alle inwoners op Erica, lidmaat of niet, uit dezelfde tombola tevoorschijn kwam.

Met de dood voor ogen bleken alle religies gelijk,

maar niemand zei dat hardop.

De pastoor vond zijn plek op de begraafplaats, er kwam geen opvolger en Margriete van de pastoor vertrok naar het klooster in Weiteveen. De leegte in het dorp groeide. Een gat was immers het enige dat groter werd als je er iets van verwijderde.

‘Kom der in. Kuj der uutkieken.’

Riekus hoefde de vraag die hij had bedacht om zijn bezoek te rechtvaardigen niet uit te spreken. Er werd geen vraag van hem verwacht. Het leek alsof naar hem was uitgekeken, alsof een verloren zoon thuis kwam na jaren van omzwervingen.

Sjonnie Witz hield het tochtgordijn opzij, dat aan een halfronde rail achter de deur hing. Er was geen hal. De voordeur gaf rechtstreeks toegang tot de woonkamer.

Riekus Groothuus stapte binnen. De woonkamer met open keuken uit de jaren zestig besloeg het hele voorhuis. De keuken bestond uit een klein aanrecht met terrazzo gootsteen. Een kraan stak al honderd jaar, tachtig wellicht, uit de buitenmuur en naast het zeepbakje keek een smal raam uit op de rij coniferen. Tussen voordeur en aanrecht stond een tafel met roodwit blokjeszeil, kaal op de tafelrand en rafelig aan de zeilrand. Op tafel stond een dienblad met kopjes, een glazen koffiekkan op een lichtje en een asbak.

Aan de achterwand, waarachter de deel, de berging en misschien een slaapkamer te vinden was, hing een flatscreen van groot formaat. 24Kitchen met een vlotte babbelaar over Italiaanse gerechten met olijven, pesto, buffelkaas en pomodori.

‘Gao zitten. Koffie?’ Het wachtwoord was op Erica de laatste vijftig jaar niet veranderd.

‘Of een jonge?’

Sjonnie Witz trok een stoel van de tafel vandaan. Riekus Groothuis pakte de leuning met beide handen vast. Hij bleef staan.

Tussen de schoorsteen en de smalle ramen stonden twee mannen met hun rug tegen de buitenmuur. Naakt op de schoenen na en een enkel attriboot. Ze hadden de armen gespreid, om de polsen zwartleren kokers die met ineengeschakelde postbode-elastieken aan de muur waren verankerd. Twee gekruisigden. De ene kaalgeschoren, de andere ruigbehaard. De dertigers keken niet op, maar hielden hun blikken schuin naar beneden gericht naar de schoorsteenmantel, waar twee witte porseleinen honden de wacht hielden over een Mariabeeldje in een porseleinen kapelletje. In de buik van Maria tikte een klok.

‘Gao zitten. Koffie.’

Riekus trok traag zijn jas uit, legde zijn jas over de leuning van een andere keukenstoel en ging zitten. Hij zette de stoel dwars naast de tafel en sloeg zijn rechterbeen over zijn linker knie. Zo, daar zat hij dan.

‘Melk en suker?’

‘Melk, gien suker.’

In de kerk van Maria Onbevlekt Ontvangen hing de Christus aan een witgeel kruis, niet van hout, maar van beton met houtstructuur. De hangende Christus droeg een wit doek om onderbuik en geslacht te verbergen. De doorboorde handen en de armen oogden ontspannen. Dat kon. De voeten van de gipsen Christus tegen de achtermuur van het priesterkoor rustten op een dwarsbalkje dat niet in het evangelie was vermeld. Slechts één spijker hield de voeten bijeen. Pas bij de zegening van de kist had Riekus gezien dat het corpus van de verlosser een schilderbeurt had gehad. Waar meer dan veertig jaar geleden het kruis en de

gekruisigde in gebroken wit de aandacht van de gelovigen hadden getrokken, was Jezus veranderd in een mediterrane man met lichtbruine tint. Onbehaard, dat wel. Geen borsthaar, geen okselhaar, geen haar boven de lendendoek. Toen had hij gezien dat ook de heilige Gerardus Majella en Maria, moeder van de Verlosser, als suppoosten aan weerszijden van het priesterkoor, in heldere kleding waren weergegeven. De fijnschilder had zijn werk gedaan, maar misschien was de verfbeurt gewoon uitbesteed aan Hartman van de Vaart n.z. Op Erica was maar één schilder, een gereformeerde. Hartman had onderduikers gehad, dat pleitte dan weer voor hem. Joden.

‘Ze wollen het zölf,’ zei Sjonnie.

Sjonnie Witz wees naar Erwin en Ole. Op links Erwin, de onbehaarde met zware wenkbrauwen en op rechts Ole met grijze krullen en donker borsthaar, met harige benen, met harige armen. “Arry de arige haap” in de volksmond van dit heidedorp waar klinkers en medeklinkers zo hun eigen voorkeurspositie hadden.

‘Zo, Rieks Groothuus.’

Sjonnie keek Riekus met twinkelogen aan. Het had er alles van dat Sjonnie Witz zich verheugde op verraste en onthutste blikken van toevallige bezoekers. Witz negeerde de jonge mannen gekleed in een enkel leren hulpstuk dat niets te raden overliet wat de seksualiteit, in casu de mannelijkheid aanging. Het halfgezwollen lid van de geschorene was gevat in een zwartleren slipje waarin het kruis ontbrak, een gereformeerd broekje om de katholieke benaming te gebruiken. Ole de arige haap droeg een vergelijkbaar kledingstuk, maar dan in rood. Erwin leek besneden, met straffe eikel, Ole droeg een tuitje, wat de charme had van een eikel in een fluitdopje.

‘Zo, Rieks Groothuus,’ herhaalde de gastheer.

Sjonnie Witz wilde weten wat Riekus op Erica had gebracht. Hij vroeg het zonder die woorden te gebruiken. Zo ging dat op dit dorp met openluchtbad, voetbalvelden, twee supermarkten, een zieltogende groentenboer, een zelfslachtende slager en een pizzeria naast *De lange Muur*. En 24kitchen op de glasvezel. - Courgettes, paprika's, uien, aubergine, knoflook, veel Italiaans knoflook, en pasta in een vergiet. Goed afspoelen met heet water en daarna kort in de pan met een scheut olijfolie. Uien snipperen en smoren in olijfolie. Gewelde droge tomaatjes, pomodori, erbij en drie teentjes uitpersen, knoflook, veel knoflook. -

Rieks Groothuus had zijn rug naar de voorgevel gedraaid. In het scherm van het flatscreen zag hij tussen gasfornuis, presentator en ingrediënten vaag de contouren van de goede en de slechte moordenaar. Erwin en Ole met gebogen hoofd aan weerszijden van de afdruk op het behang van het crucifix dat ooit aan de schoorsteen had gehangen. Het christendom, het roomse geloof in het bijzonder, was hier gereduceerd tot een schaduw van zichzelf, geflankeerd door begin dertigers die niets beters wisten te doen op deze doordeweekse dag waarop, behalve zijn nicht, wellicht honderden landgenoten afscheid hadden genomen na een lang ziekbed, of zonder goedendag te zeggen waren vertrokken naar de eeuwigheid achter de gerooide beukenhaag. De 'gekruisigden' keken niet fier met het hoofd in de nek naar de hemel, maar met slachtofferig smekende en soms verholten verontwaardigde blik naar beneden. "Waorumme heb ie oens disse streek leverd?"

Nee, Erwin en Ole hadden de Heer nog niet verlaten. De Heer had hen verlaten. Sado-masochisten overgeleverd aan leren riemen en postbode-elastiek. De rekkelijken, zogezegd.

Riekus Groothuus wilde wel vertellen wat hem naar

nummer 19 had gebracht, maar hij kon zijn verhaal niet vertellen in het aangezicht van naakte mannen in runder- of varkensleren outfit van wie het lid gevoelig leek voor blikken van een willekeurige voorbijganger. Erwin en Ole, en dan vooral hun mannelijkheid, als epigonen van de dorpelingen die alleen bestaan als iemand naar ze kijkt. Als Riekus zwijgend naar het kruis keek, richtte het lid, in elk geval van de geschorene, zich langzaam op, als wilde het zeggen: “Spreek en ik zal gezond worden.”

‘Ik was op een begrafenis. Ik ben met de bus en ik had vergeten de bustijden op te schrijven. Ik dacht, ik bel aan om te vragen hoe laat de laatste bus naar Emmen langskomt.’ Riekus Groothuus roerde de koffie, nam een slok, zette het kopje terug en krabde niet al te opzichtig in zijn kruis. Alles leek in beweging.

Riekus kreeg jeuk. Het was te warm in de kamer, maar misschien juiste de goede temperatuur voor de naakte jongens met hun rug tegen de buitenmuur. 24Kitchen zette de pastaschotel op de presentertafel. Het eten was klaar. “En straks de bereiding van zandgebak. Blijf kijken.”

Het was de vraag die Riekus Groothuus had gerepeteerd voor hij had aangebeld op nummer negentien. “Hoe laat gaat mijn bus?” Het leek een milde manier van zeggen: Hoe kom ik hier weg?

Hoe kom ik hier weg? Hoe ben ik hier vandaan gekomen? De vraag gold niet het transportmiddel, bus, fiets, taxi of te voet. De vraag gold de hoedanigheid. Hoe heeft Erica Riekus Groothuus, de zanger van het levenslied, gevormd? Wat is opgelost met het vertrek van Riekus Groothuus? Is Erica groter of kleiner geworden met zijn vertrek? Is het gat gegroeid? En meer van die Roomse vragen.

‘Het bint tweelingen. Bruurs,’ zei Sjonnie Witz.

Buiten reed de bus naar Oud-Schoonebeek voorbij. De bus naar Emmen zou binnen vijf minuten van de andere kant komen.

‘De leste bus giet veurlopig nog niet. Morgen is der weer een bus en overmorgen en overovermorgen. En zo kan ik wel deurgaon, maor dat doe ik niet.’

De gastheer schonk opnieuw koffie. De mannen aan de muur lieten hun hoofd niet langer zakken. Ze lieten de bewaking van Maria aan de porseleinen honden over en richtten hun hoofd op, en niet alleen hun hoofd. Sjonnie Witz maakte een gebaar dat zoveel als “af” betekende. “Houd je koest, ik ben nu aan het woord.”

De leden konden niet anders dan gehoorzamen, ze stonden met de rug tegen de muur, ze trokken zich langzaam terug op hun dagelijkse positie, met hun navel als middelpunt van het heelal en van de hemel. Riekus meende in een flits teleurstelling van de gezichten te lezen, maar misschien was dat enkel projectie.

‘Of heb ie liever dat ik Hollands praot?’ Sjonnie Witz wachtte niet op een antwoord. ‘Dat kan ik ook.’

‘Het is een tweeling. Erwin en Ole zijn een tweeling.’

En zonder onderbreking vervolgde Witz: ‘Zusse Prins, kind van Josef en Marie Prins, Zusse is hun moeder, maar het is voor iedereen op Erica een vraag wie de vader van de jongens is. Voor mij is het een weet. Ik ben het niet.

‘Toen Jozef Prins en Marietje Minke dit pand hebben verlaten, heb ik het gelijk gekocht. Aardstralen of niet, het leek mij goed om de traditie van dit huis te prolougeren.’ Sjonnie Witz grijnsde. ‘Ja, ik heb doorgeleerd, ik ken woorden van de andere kant van Nieuw-Amsterdam.’ En om zijn punt te verhelderen.

‘Sinds Vincent van Gogh uit Nieuw-Amsterdam

is vertrokken, beschouw ik mij als de meest miskende kunstenaar in deze regio.' Hij bulderde van de lach.

De jongemannen met zwarte polsbandjes leken op Chinees filosofische wijze te applaudiseren; met één hand, om het metaforisch te zeggen.

'Zusse Prins is een blauwe maandag in Amsterdam in het nictencircuit ondergedompeld geweest. Vanaf die tijd heette ze Suzy. Een leernicht heeft zich in haar vergist. En sommige vergissingen hoeven maar kort en eenmalig te zijn.' Sjonnie Witz lachte opnieuw. 'Eine Spermatozoë genügt. Ik weet daar alles van.'

Er volgde jonge jenever en een exposé over erfelijkheid en invloed van het milieu op de ontwikkeling van de mens. Zusse, geboren uit ogenschijnlijk onvruchtbare ouders, is de Ericase moeder van de naakte tweeling. Met leericht Erwin O. uit het Wilde Westen, zonder vaderschapsaspiraties - net als Onzelieveheer - als verwekker. De jongens, Erwin en Ole als epigonen van behoudzucht en moderniteit. Beide knapen gekruisigd naast de Heer die inmiddels als Zwarte Piet door de schoorsteen was verdwenen, een Heer die, nu zijn missie verloren lijkt op het noordelijk halfrond, op het zuidelijk halfrond bij bastaards voet aan de grond probeert te krijgen met salsa en rumba. Tin Pan Alley in herhaling. En toch anders.

Als Sjonnie Witz een tweede klare inschenkt, staat Riekus op.

'Bedaankt, ik heb nog van alles te doen. Weet ie. Bedaankt.' Riekus Groothuis trekt zijn jas aan. 'Ik moet vot. Ik moet weg. Ik ga weg.'

'Ha, ha, ha. Ie bint benauwd,' roepen de gehangen naast de schoorsteen.

Zijn aanstaand vertrek heeft het zwijgen van de broers doorbroken. De klok in de buik van Maria wijst drie uur.

Riekus trekt zijn wenkbrauwen omhoog, knijpt zijn ogen op kieren. Hij zegt niets. Achter zijn voortanden duwt: 'Ik bin niet benauwd,' maar hij weet dat hij zich niet hoeft te verantwoorden.

'Prettige dag,' zegt hij. Hij wil weg.

'Geef oens de haand, schud oens de haand. Ie bint lid van dezölfde karke. Kunstenmaker, kunstenaar. Het is tied veur de collecte.' De broers zwaaien met hun onderlichaam. Wat mee kan swingen, swingt mee.

'Prettige dag, heren,' zegt Riekus Groothuus opnieuw.

Hij kijkt naar Sjonnie Witz, steekt zijn hand uit en zegt: 'Bedankt voor de koffie. En de borrel. Het was me een genoegen.'

Riekus Witz loopt langs de 'gekruisigden', steekt zijn hand uit en zegt 'Moi Erwin,' en schudt krachtig. 'Moi Ole.'

Tegen Riekus lacht hij: 'Een kinderhand is snel gevuld.' Sjonnie Witz veegt zijn schudhand schoon aan zijn broekspijp.

En terwijl hij bij de buitendeur de hand van Riekus Groothuus schudt, kijkt Sjonnie Witz over zijn schouder en zegt tegen de tweeling: 'Trek joe maor an. Het kunstie hef lang genogt duurd.'

Achter hem buldert opnieuw gelach. Als Riekus het gordijn opzijschuift en de buitendeur opent, begint de bereiding van Toscaanse salade met gerookte zalm, gevulde courgette, risotto uit de Po-vlakte en ravioli. Vooraf een droge witte wijn en een carpaccio van biologisch rundvlees, van een kalf.

Riekus is de enige reiziger bij de bushalte. Wie niet op Erica hoeft te zijn is al eeuwen geleden vertrokken. De afvalligen hebben het geluk elders gezocht. Ze hebben het gat vergroot.

Aan het eind van het Spekweggie ziet hij de drie gesloten kerkdeuren van de Maria Onbevlekt Ontvan-

gen. De bus van Arriva komt eraan. Riekus Groothuus steekt zijn hand op, tot de hoogte van zijn broekriem, dat is genoeg signaal op Erica. De bus knippert kort met groot licht.

‘Goedenmiddag Riekus Groothuus, als ik het niet dacht,’ zegt de chauffeur.

‘Bruur Prins, moi. Ok goeiedag.’

Vice versa

‘KKKunst leeft,’ zei Tiemen Kloppenburg, ‘ook als de hhele wereld er anders over denkt.’ En na twee keer was het stotteren voorbij. De voorzitter van KUNOVO wees met zijn linkerhand in de rondte, dat was niet zo moeilijk. De linkerhand was zijn natuurlijke hand voor schrijven, schilderen, wijzen en nog een paar handelingen. Net op tijd was de regel afgeschaft dat ieder kind rechtshandig was, of in elk geval rechtshandig moest leren schrijven, maar het stotteren was aan Tiemen Kloppenburg desondanks niet voorbijgegaan. Haperen was zo’n vast onderdeel van deze kunstenaar dat hij na bijna zestig jaar besloten had deze gift van de schepper om te vormen tot kenmerkende kwaliteit. Met alle gevolgen van dien.

In een leeg winkelpand, K26 in de Kruisstraat in Oss, voormalige slagerij zonder koelvitruines, zonder vriesvakken, zonder vleeshaken en zonder verwarming hangen zesenvijftig schilderijen en staan acht sculpturen van kunstenaars van KUNOVO tussen evenveel werken van OKO.

De afkorting van *Kunst onder het Volk*, een waterig compromis zonder dubbele lagen, was ook in Engeland, Frankrijk, Italië en Duitsland uit te spreken zonder tongbrekers. Kunst had de taak grenzen te verleggen, al was het maar de provinciegrens. De naam van de verenigde volkskunstenaars moest toegankelijk zijn, ook vanwege subsidie.

Vice versa luidde de naam van de uitwisseling van kunstwerken tussen KUNOVO en OKO. *Osse Kunst Onderlinge*. Over een maand zou het hele circus, als was het een vergadering van het Europese parlement, naar Barger-Compascuum verhuizen.

Zoals alles in het leven was ook de uitwisseling met de kunstenaars in Oss een speling van het lot. Een toevallige ontmoeting van Tiemen Kloppenburg op het terras van kasteel Oudaen in Utrecht met Coline Egelmeers, ook toevallig voorzitter, maar nu van OKO, resulteerde in een afspraak voor een kennismaking en uitwisseling tussen de twee verenigingen van beeldende kunstenaars. KUNOVO uit Barger-Compascuum en OKO uit Oss. Er waren voldoende overeenkomsten, laagopgeleide rooms-katholieke arbeidersachterban met roots in het veen en voldoende verschillen, maar die verschillen tussen noordelingen en bewoners van beneden de rivieren waren niet zo gemakkelijk te vinden, op de fluwelen tongval na. Het Brabantse geluid klonk zachter en milder - en wellicht bedrieglijker - maar zeker minder rechtstreeks en minder bot dan de afgeknepen Drentse verkleinwoordties uit de nalatenschap van het hoogveen.

Tiemen Kloppenburg had turf, jenever en achterdocht achter zich gelaten, althans dat meende hij. Een oer-Drent kon geen kunstenaar zijn, vond hij, en daarom was hij geen oer-Drent.

Tiemen Kloppenburg had zich een leven lang ingespannen om de Veendrent achter zich te laten en op zijn minst de status van Zanddrent te bereiken, al was dat natuurlijk niet meer dan een protestants surrogaat van de roomse Veendrent. De eigen aard leek zich niet zo gemakkelijk opzij te laten zetten, niet door hem, niet door de enkele kunstenaressen die hem in zijn grensstreek hadden opgezocht.

In het laatste jaar op academie Minerva had Tiemen Kloppenburg een cursus filosofie aan de Rijksuniversiteit Groningen gevolgd, niet voor een cijfer, maar omdat hij antwoord wilde op de vraag: Wie ben ik? Waar ga ik naartoe? Jung, Schopenhauer, Confucius,

Kant, Freud en intellectuele uitstapjes naar het dialectisch materialisme van Marx dat uiteindelijk weinig met dialect te maken had gehad.

De gedachtenspinsels van Alfred North Whitehead, een vrijwel onbekende wiskundige met ideeën over veranderingen in het heelal en hoe god daarin een rol speelt, hadden hem verleid tot een scriptie over god en de stelling van Pythagoras. “Blijf maar bij de kunsten,” had de hoogleraar gezegd. “Als je in de wetenschappen over god begint, haakt iedereen af. Dat jouw filosoof god niet ziet als een oude man met een grijze baard, of als de ziel in jezelf, dat maakt niet uit. Je wordt de risée van de intellectuelen als je over een op-perwezen begint. Tweemaal buitengesloten - de professor doelde op zijn kunstenaarsschap als eerste minachting - is meer dan een mens kan verdragen.” Tiemen Kloppenburg had de scriptie voltooid - met een zes - en in het woordenboek de betekenis van risée opgezocht. “Blijf maar een god in ‘t diepst van je gedachten”, had de hoogleraar Willem Kloos geciteerd. “De opvatting dat de werkelijkheid een opeenvolging is van actuele gebeurtenissen, is voor veel mensen te moeilijk. Niemand zit op verandering of op een paradigmaverschuiving te wachten.”

Tiemen Kloppenburg bleek telkens de enige die ooit van A. N. Whitehead en procesfilosofie had gehoord. Hij had ook paradigmaverschuiving opgezocht in de Van Dale, maar daar was hij niet wijzer van geworden.

Bijna alle kunstenaars uit ‘t Compas en omstreken waren meegereisd op de tweede zondag in november. In het Noorden was het Sint-Maarten, in het Zuiden begon carnaval op deze elfde van de elfde. Dat was een ander onderscheid tussen volkeren met eenzelfde paspoort. Oss kende geen Sint-Martinus, maar in de dias-

pora Barger-Compascuüm begon op die zondagavond ook het carnaval in en rond de Sint-Joseph-Kerk aan het Verlengde Oosterdiep wz. De optocht zou in het veenmuseum eindigen, met drank, dans en handtastelijkheden. Het speet Tiemen Kloppenburg niet dat hij het feestgedruis, die actuele gebeurtenis in de zin van Whitehead, niet hoefde mee te maken.

Tiemen Kloppenburg was met Josée Bontjer, rechterhand in het bestuur - Tiemen had haar niet uitgekozen - van de vereniging van individuele kunstenaars in Barger-Compascuüm, meegereden, niet omdat hij dat graag wilde, maar omdat zijn auto in de garage wachtte op een wezenlijk onderdeel. De andere schilders en beeldhouwers uit het veen waren ieder voor zich met trein of auto uit het hoge Noorden naar het diepe Zuiden afgereisd. Vijftigers, zestigers en nog ouder. Geen van de leden van KUNOVO had het gemaakt of was doorgebroken. Het lot dat ze deelden met duizenden kunstenaars uit wat in de zestiger jaren de beloftevolle voorhoede van de revolutie was. Gerenommeerde kunstenaars waren nergens lid van, een van de kenmerken van het ware.

‘Het is eigenlijk best wel gek dat we voor vier schilderijen naar Oss rijden,’ had Josée Bontjer gezegd.

Josée sprak enkel over haar eigen bijdragen. Ze waren Arnhem net voorbij. Bij de Posbank was ze gestopt om foto’s te maken van stoppelige maïs-akkers en bomen in herfstkleuren.

‘Inspiratie, past goed in mijn oeuvre,’ had ze zonder zelfspot opgemerkt.

Ze had een nieuwe camera met meer MB per foto dan ze nodig had, een spiegelreflex met internet. Haar foto’s waren eerder thuis dan zijzelf. Tiemen had ook een camera, in zijn binnenzak. Hij had geen foto’s gemaakt. Met deze vrouw wilde hij geen competitie, hij

wilde alleen een lift naar Oss, en terug.

‘Ppprachtige kleuren. Mmmooi licht.’ Zijn bijdrage had zich tot een paar volzinnen beperkt.

Tiemen had een roodbruin blad van de Canadese esdoorn in zijn portfolio gestoken, misschien kon dat blad in een lijst achter glas, vastgeplakt met kauwgom. Maple leaf. Hij zou wel zien. Kunst lag overal binnen handbereik. Lag de hele wereld niet binnen handbereik, had hij zich afgevraagd? Hij had de vraag niet gesteld. Dat was een voordeel van de lift, had hij gedacht, met een vrouw in gezelschap hoefde hij nauwelijks iets te zeggen. Een enkel ‘mmm’ of ‘ohhh’ was voldoende om honderden kilometers te overbruggen. Alleen de kilometers.

‘Als ik omkijk,’ zei Josée met een blik in de achteruitkijkspiegel, ‘zijn mijn portretten nooit goed gelukt.’ Ze schraapte haar keel, alsof ze een intieme bekentenis deed, en dat was het ook.

‘Ik ben blij dat ik die schilderijen niet hoef te laten zien. Zou ik niet doen ook. Die portretten.’

Josée Bontjer was ooit begonnen met portretten in olieverf op linnen.

‘Noch de geest, noch de gelijkenis, heb ik kunnen treffen. Ik had nooit aan de portrettenreeks van mijn vader moeten beginnen.’

‘En mmoeder,’ stotterde Tiemen in zijn hoofd, maar hij hield zich stil. Oss stond al in herhaling op de borden.

‘Moeder ook niet, ook mezelf niet. Ik had ook niet aan mezelf moeten beginnen,’ zei Josée. ‘Zelfportretten. Ik heb er de kop niet voor.’

Ze streek een lok naar achteren en lachte opzij. Tiemen knikte terug en verlegde zijn aandacht naar de Maas die onder de snelweg traag een weg naar het noordwesten zocht. Zulke brede wateren kende Dren-

the niet, en misschien was dat maar goed ook, dacht hij. Runde, Hunze en de talloze Diepjes waren meer dan genoeg inspiratie voor beeldende kunstenaars en gemakkelijker om over te steken. Hoewel; om met de stroom van de rivier mee te drijven was een Maas toch geschikter dan een Runde.

Kop, zo heette een hoofd in de Zuidoosthoek; kop, geheel in lijn met schapen, koeien en geiten. De mens was beest en is beest gebleven. Tiemen wist daar alles van, hij had zelf ook een kop en poten en klauwen.

In het Bargerveen zouden wolven worden uitgezet en ook in buurtschap de Peel tussen Erica en Schoonebeek kwam ruimte voor wolven met koppen, poten, klauwen en slijmkwijlende bekken. Treffend hoe ook natuurliefebbers de geërodeerde volksaard binnen proberen te halen. Niets mag verloren gaan, zelfs erfenissen die nooit deel van het land hebben uitgemaakt worden gekoesterd. Afscheid van het verleden lijkt onmogelijk, zelfs als dat verleden nooit heeft bestaan en enkel in de fantasie van een geest met oneindige mogelijkheden naar boven is gekomen. Afscheid van het verleden blijkt net zo onmogelijk als afscheid van de toekomst. Alsof de hele provincie stotterde en Harperde; onwillig het heden te zien als opstap naar morgen. “Elke dag een verrassing”, leek aan Drenten niet besteed. Na de academie had Tiemen Kloppenburg nooit weer zelfportretten geschilderd. Hij had zich op het abstracte geworpen. Niemand hoefde te weten wat hij had bedoeld.

Josée Bontjer was na haar lichamelijke overgang, waarvan ze de verschijnselen in sneldrogend acryl vorm hadgegeven - ze had er zelfs de Elper Kunstprijs mee gewonnen - overgestapt naar bloemen op vazen, naar stillevens in olieverf op doek in groot formaat. Vier van haar doeken had ze een week eerder naar Oss gebracht

en opgehangen aan de lange witte muur van voorheen de slagerij. Pointillisme, flikkerende chrysanten, margrietten, rozen, korenbloemen, gerbera's, grassen in zachte tinten, als de binnenkamerherfst in november.

Josée Bontjer was achtenzestig, had een scherp gezicht met droeve ogen door zwarte mascara geaccentueerd. Haar lippen had ze, geheel in stijl met haar boeketten zachtrood gemaakt, appelrood met een zweem okergeel van gerimpelde goudreinetten, zonder de drang van verleiding. Ze had nooit een man bekend, ook geen vrouw. Niet dat ze niet had gewild, maar het was "er bij ingeschoten". Ze had het aardse paradijs domweg over het hoofd gezien. Gods wegen waren voor haar ondoordringbaar, om van het prettige van Gods wegen maar te zwijgen. Een kunstenaar heeft baat bij ondoordringbaarheid en bij lijden, dat was haar houvast naast de stillevens.

'We zijn er bijna,' zei Josée terwijl ze de koppeling liet slippen. 'Bijna. Maar nog niet helemaal.'

'Jaaa,' zei Tiemen, bijna zonder stotteren.

Hij beet op zijn tong en krabde achter zijn linker-oor. Jeuk had hij niet.

Aan het eind van de afslag naar Oss was ze een tankstation ingereden.

'Tank jij even,' had ze tegen Tiemen gezegd, 'dan hebben we gelijk de reiskosten verdeeld. Benzine, geen diesel.'

Tiemen had, overrompeld en verbouwereerd, de autosleutel aangepakt, getankt, betaald. Niet zeuren over de feiten. Ik heb nu eenmaal gepind, en dat is dan maar zo, verbeet hij zich. En nu ook met haar terug naar 't Kompas, had hij - al wat positiever - gedacht. Hij keek uit naar de terugreis, naar wat hij voelde als dik betaalde liefde.

Coline Egelmeers, voorzitter van OKO, zwarte krullen, geverfd, blauwzilveren oghenschaduw, zware donkere wenkbrouwen, ook geverfd, en geheel in het zwart gekleed - een glimmend hesje over enkel een strak t-shirt en een linnen broek met strakke broekspijpen - zoende Tiemen naast beide wangen en dat vier keer, voor het evenwicht. Haar beide handen zochten met overgave steun aan zijn zijden hemd. Nieuw.

Tiemen Kloppenburg had Coline Egelmeers tien jaar jonger ingeschat bij hun eerste treffen in Utrecht, maar nu zag hij dat deze kunstenaar ook tegen de zestig liep. Het was zijn ingesleten vooronderstelling, zijn vooringenomenheid dat oudere vrouwen altijd jonger waren dan hij. Achter Coline Egelmeers zag Tiemen de rechthoekige witte hal, dertig meter diep, met een uitgang aan de achterzijde naar het marktplein. Negen meter breed, breed genoeg om een kudde schapen ongehinderd te laten passeren. Hier waren blatende levende spieren ritueel en vooral op ambachtelijke wijze veranderd in vlees zonder tussenkomst van rabbies, muzelmannen, pastoors of kunstenaars. Hier kwamen verf en installaties tot leven, althans dat was de bedoeling.

‘Fijn je te zien. Goede reis gehad? Vast en zeker.’

Coline Egelmeers verwachtte geen antwoord. Ze zoende - met losse handen - Josée Bontjer tweemaal naast de wangen. Het was duidelijk: Drenten zoenden niet, ze werden gezoend. Dat was opnieuw een onderscheid.

‘En?’ Coline Egelmeers draaide zich naar de lange muur met de schilderijen, de tafeltjes met 3D-werken en de bescheiden installaties die van het plafond naar de vloer reikten, en andersom.

‘Mmmooi,’ zei Tiemen Kloppenburg. ‘Mooi.’

Op een buffet halverwege aan de zijkant van de

hal stonden glazen rode en witte wijn en jus d'oranges klaar, met beslagen glazen. Op Chinees porselein lag een ruime voorraad pinda's, olijven en blokjes kaas met gember. Coline Egelmeers zoende een volgende kunstminnaar. Ze zoende iedereen die binnenkwam zonder onderscheid des persoons. Deze beeldhouwster met ranke handen en beweeglijk lijf was de Brabantse warmte in eigen persoon. Haar hartelijkheid grensde - voor wie het niet kende - aan ongewenste intimiteit, maar niemand leek zich daaraan te storen.

Josée Bontjer stapte met haar tas met werkkleding het damestoilet binnen. Tijd om te verkleeden. Een autorit is iets anders dan een vernissage. Gelukkig stonken haar handen niet naar benzine.

'Bent U kunstenaar? Ik vraag het maar. Ik ben publiek, ik ben geen kunstenaar, maar ik ben wel nieuwsgierig.'

Priemende ogen zonder lach keken naar Tiemen Kloppenburg omhoog. De man in tweedjasje met een rode pochet was een kop kleiner dan Tiemen. Een litteken liep in een streep van wild vlees van halverwege de neus schuin naar de linkermondhoek. Misschien was deze rechthoekige driehoek tussen neus en mond een souvenir van een kapot bierglas. Tiemen kende die merktekens uit eigen streek, die ooit als trofee werden rondgedragen, maar inmiddels klasseverschil aangaven tussen geslaagden en plebs. Tijdens de preview van de kunst kreeg publiek de gelegenheid om de achtergronden van de uitwisselbare kunst naar voren te halen. De bezoeker die geen kunstenaar was, nam de gelegenheid te baat.

'Ssschilder,' zei Tiemen, 'ik schilder.'

Schilder was niet hetzelfde als kunstenaar. Ook na veertig jaar be kroop hem bij de vraag naar zijn beroep het gevoel als na een plotseling ontwaken: wie ben ik,

heb ik wel een diploma? Een gevoel dat ook overdag op onverwachte momenten de kop opstak. Tiemen Kloppenburg was kkkunstenaar, hij had een dddiplo-ma, maar het leek alsof hij zich elke dag opnieuw uit het veen omhoog moest trekken, aan zijn eigen haren. Misschien was dat ook wel zo. Misschien moest ieder mens elke ochtend zichzelf bevestigen.

‘Hangt u hier ook?’

‘Jjja, ik hang hier ook.’

Tiemen liet het bij dat antwoord. Als hij zijn spraak-gebrek te boven was gekomen, had hij een schouder-klop uitgedeeld, hartelijk gelachen en iets te luid geroepen: ‘Ja, ja, ik hang aan de muur en aan het leven.’ Maar hij haperde nog steeds.

Tiemen wees niet, hij zei niet dat de twee schil-derijen in hun blikveld van zijn hand waren, van zijn linkerhand en van zijn rechterhersenhelft, waar intuï-tie in te vinden was, en van zijn linkerhersenhelft met de logische en talige kant. Twee doeken, elk een meter in het vierkant, olieverf op linnen en met een dunne laag acryl voor accentuering van de bovengrond. Twee blauwe doeken met veel grijzen in het midden. De rafe-lige randen van de schilderijen waren blauwer dan het middenveld.

Tiemen Kloppenburg had met een paletmes rib-bels blauwe verf uitgesmeerd en er met een grove kwast contouren ingedrukt, iedere keer opnieuw. Op het doek stelde het misschien weinig voor, maar hij had ruim een week geworsteld met de blauwe rand, de rest van de abstracties was vanzelf gegaan. Bovenaan het doek, scheef tegen de rand, lagen geometrische figu-ren in zwart, rood en okergeel die aan een plattegrond deden denken. Het waren schetsen van een bouwplan van een klooster. Naar het midden van het doek lagen witte blokjes die willekeurig leken uitgestrooid. Mid-

deleeuwse boerenplaatsen naast onderkomens van de geestelijkheid, maar voor hetzelfde geld waren het plaggenhutten naast een havezate. En wie wilde kon er een abstracte figuur in vinden zonder betekenis. Kortom, het kon van alles zijn, maar dat was het niet.

‘Ik zoek God in elk schilderij,’ zei de bezoeker. ‘Misschien vindt u dat vreemd, maar dat is nu eenmaal zo. Ik zie God in elk schilderij en als ik Hem niet zie, ga ik op zoek.’

Tiemen Kloppenburg hield beide handen in zijn zakken. Hij hoorde de hoofdletters. In zijn linkerbroekzak had hij een tweemaal dubbelgevouwen A4 met trefwoorden voor zijn toespraak. Over een kwartier was de preview voorbij en mocht hij een verbindende toespraak houden; vice versa en weer terug. Hij had niets over het opperwezen te melden. Het zou gaan over Oss en ‘t Compas en wat daartussen voor kunstenaars te vinden was, ook voor mensen die niets waren verloren of kwijtgeraakt.

‘God is niet populair bij kunstenaars,’ ging de bezoeker verder.

‘Overigens, ik heet Wittebol. Wittebol. Maar mijn moeder noemde me Pius, Pius, dat mag ook.’

Wittebol, alias Pius Wittebol, kaal en een grauwgrijze haarrand achterlangs van het ene oor naar het andere oor, stak zijn hand uit. Een hoed zou Wittebol niet misstaan, wellicht was een kalotje passender dan een hoed.

‘God is niet populair, ook niet bij mij, maar ik heb er mijn eigen invulling aangegeven.’

Wittebol kwam in een flow, leek het, als wilde hij zijn filosofie aan zichzelf in herhaling verhelderen.

‘Hebt u wel eens alle titels van de schilderijen en sculpturen achter elkaar opgeschreven? Vast niet. Ik doe dat. Ik doe dat in mijn hoofd. Dat kan ik heel goed.

Ik heb een goed geheugen voor titels. Deze zijn zonder titel, komt vaker voor. Zonder titel.'

Wittebol deed een stap terug.

'God is hier niet aanwezig,' zei Wittebol, 'kijk maar naar de afbeeldingen, lees de titels. Er is weinig vernieuwends te zien, niets dat provoceert. Ik zie de achttiende eeuw in een bloemenvaas en een vleugje barok, maar waar zijn de heftige schilderijen, waar zijn de uitspattingen van het expressionisme, waar is het sociaal realisme?' Wittebol liep een beetje rood aan, niet van verontwaardiging, meer omdat hij een gehoor had gevonden.

'Ik mis de naakten, nee, niet om de naaktheid, maar,' hij aarzelde, 'maar om de naaktheid van het bestaan,' preekte hij, vooral tegen zichzelf.

'God is creativiteit. God zit niet op een troon. God heeft de wereld en de kosmos niet geschapen, God schept voortdurend. God zit in de verandering en juist niet in het vaststaande.' En of het niet genoeg was. En het was niet genoeg.

'Nergens zie ik oorlog, armoede, welvaart en vrede. Als ik mijn ogen op een kier zet, zie ik wit tegen een witte muur. En wat God ook is, God is niet wit, niet blank.'

Naast de schilderijen van Tiemen Kloppenburg hing de brandslang verpakt in een witte kussensloop. De ingepakte brandslang maakte geen deel uit van de tentoonstelling, netzomin als de oliekachel die tijdelijk voor een prettige temperatuur moest zorgen op de droge en zonnige herfstzondag onderdeel was van een kunstzinnig proces.

Tiemen Kloppenburg kreeg het gevoel dat hij in een actuele gebeurtenis terecht was gekomen. Inderdaad; hij had naast creativiteit de stelling van Pythagoras gebruikt om de blokjes verantwoord op het doek te krijgen.

‘Maar als je God bij naam noemt in kunstenaarskringen, en niet alleen daar, haken de meesten al af. Geborneerd, vooringenomen, *biased* en overtuigd van het eigen gelijk, dat tref ik teveel. Libertair opportunisme noem ik dat.’ Hij lachtte, voor het eerst. ‘Natuurlijk, ik ben ook overtuigd van mijn eigen gelijk. Ik A. N. Wittebol, Pius, weet zeker dat alles alle dagen anders is, en dat die dagelijkse metamorfose de schepping is.’

Terwijl Tiemen Kloppenburg zijn linkerhand met de gevouwen toespraak uit zijn broekzak haalde, stak Wittebol de handen in zijn zakken.

‘Afbraak is schepping, onderdeel van een proces,’ zei Wittebol, ‘neem dat maar van mij aan. Afbraak is schepping en die chaos, dat is God.’

Een Chinees meisje in een oberuniform bracht rode en witte wijn en maande de bezoekers met lichte buiging naar het midden van de hal. Tiemen Kloppenburg wist wat van hem werd verwacht. Weglopen was niet zijn sterkste kant.

Voor het station in ‘s Hertogenbosch stonden een jongeman en een jongevrouw op een stadsbus te wachten. De jongeman met fleurige hanenkam en een carnavalspak met knipperende ledlichtjes. De vrouw met mijtermuts, Bierfestblouse met leren veters en een strakke maillot in vlammend geel en rood. De beide benen goed onderscheidbaar, over de volle lengte, van voet tot kruis en terug. Ledlichtjes op de vilten puntschoenen. Dit waren geen Sint-Martinus-lopertjes.

De stationsklok wees 20.12 uur. Uit de verte riep een dame dat de sneltrein naar Sittard, Heerlen en Maastricht in zijn geheel door zou rijden naar Maestrecht, en dat was ook niet vanwege Sint-Martinus.

Tiemen Kloppenburg voelde de aarzeling in zijn lijf. Alle vezels in zijn lichaam leken te haperen naast

Coline Egelmeers die hem naar het station in 's Hertogenbosch had gebracht. Wegens geplande werkzaamheden reden er geen treinen tussen Oss en 's Hertogenbosch. Tiemen had aangegeven dat hij met de trein terug wilde naar het afgegraven veen aan de Duitse grens. Hopelijk was zijn auto snel weer gerepareerd; versnellingsbak, koppelingsplaten, olie. Dat ging een paar stuiver kosten.

Josée Bontjer was tegen sluitingstijd in voorheen-de-slagerij komen vertellen dat ze niet naar Barger-Compascuüm terug zou rijden, niet die avond. Ze had een oude bekende ontmoet. Josée Bontjer wilde bijpraten, het verleden en de toekomst een kans geven, ze citeerde uit de toespraak van Tiemen Kloppenburg. Ze zei dat het haar speet, maar ze vroeg begrip.

‘En dat heb je, want ik ken je wel, spijt en begrip,’ had ze gezegd, en ‘de foto’s mail ik je wel door. Heb je zo.’

Voor ze Tiemen naast een wang zoende en zich omdraaide, zei ze: ‘Oh ja, ik heb een stilleven verkocht. Dat ben ik kwijt.’

Pius, alias A. N. Wittebol. Tiemen had het geweten, zo niet geraden. Het had er alles van dat de Voorzienigheid de chaos in het heelal, en vooral in Oss, verder zou vergroten door zin te geven aan het bestaan van Josée Bontjer en zeker aan dat van A. N. Wittebol, alias Pius.

De Osse voorzitter had haar auto in het Capucijnenlaantje geparkeerd en was met Tiemen Kloppenburg meegelopen naar het stationsplein. In het *Bonte Palet* hadden ze eerder een afzakkertje genomen om de opening na te bespreken. Naast de St. Jan was een snelle dagschotel bij *Silva Ducis* - penne met paddestoelen, spekjes, Italiaanse kaas en een bakje gemengde groen-

ten, waaronder maïs - voldoende geweest om de evaluatie af te maken en naar de toekomst te kijken, en vice versa.

Coline Egelmeers had Tiemen Kloppenburg geprezen om zijn alomvattende causerie, zijn professionele toespraak met hoogtepunten en met diepgang, met een synthese tussen de kunstwerken van KUNOVO-kunstenaars en de OSSEN. Vooral zijn opmerking, en dan in het Italiaans, dat kunst de hedendaagse actuele gebeurtenissen van de werkelijkheid in een toekomstige procesmatige context plaatst, was haar bijgebleven. Toscane was ze ook geweest. Grensverleggend en tegelijkertijd ook grensoverschrijdend.

Halverwege zijn toespraak was Tiemen Kloppenburg plotseling overvallen door ontroering. Of het door de autorit met Josée Bontjer kwam, het verkleurde blad van de maple leaf in zijn map, de warmte van de ontvangst, de twee glazen rode wijn, de schouderklop op zijn nieuwe zijden hemd halverwege, door de voorzitter van Oss, of door de monoloog van Wittebol met zijn mathematische uitleg van juist zijn schilderijen, Tiemen Kloppenburg had het niet geweten. Hij had zijn toespraakpapier laten zakken en met een brok in zijn keel gehoord hoe de zinnen zijn keel hadden verlaten. Alsof zijn stembanden autonoom de zinnen verklankten. “Ik ben ontroerd door jullie aanwezigheid, door de warme ontvangst en door de duiding van de kunstwerken die uit Barger-Compascuüm op deze verlichte plek zijn terechtgekomen. Alsof alles zo moest zijn.” En had hij toegevoegd: “Dat belooft veel voor de toekomst. Deze uitwisseling *Vice Versa*, raakt mij persoonlijk diep. Heel persoonlijk. Heel diep. Na vandaag, na vanmiddag ziet mijn leven er anders uit.”

Een korte stilte was zijn deel geworden, en daarna een warm applaus. Tiemen Kloppenburg had een traan uit zijn ooghoek weggeveegd. Hij had de toespraak tot een einde gebracht. Leeg en voldaan.

De honderd meter van de parkeerplaats naar het station had Coline haar rechterarm achterlangs om Tiemens hemd geslagen.

‘Ik heb al gezien dat je links bent, hou me gerust vast,’ zei ze toen ze zijn schrikreactie merkte. ‘Coline col favore della notte.’

Met haar rug naar de verlichte carnavalsgangers plaatste Coline Egelmeers haar zwarte t-shirt strakker tegen het blauwe zijde van Tiemen Kloppenburg; alsof ze haar innige sculptuur in hardsteen, *zonder titel*, tussen de oliekachel en de brandslang wilde herhalen.

Tiemen zag over haar schouder de wijzers van de klok steeds sneller naar zijn eindtijd schuiven. De laatste trein naar Nieuw-Amsterdam/Veenoord was nog binnen bereik, maar Coline Egelmeers was nog dichterbij.

Coline Egelmeers was pas gisteren uit Pietrasanta teruggekeerd, ze had haar grenzen verlegd. Coline Egelmeers was aan grensoverschrijding toe. Haar handen gleden zonder dralen van Tiemens heupen - net boven zijn broekriem - in zijn broekzakken.

Coline Egelmeers had geen weet van veen, turf, abstractie, aarzeling, hapering en openstaande rekeningen. Coline Egelmeers had weet van processen, meer van processen dan van filosofie.

Gewassen varkentje

Gert Heijne loopt met een hangbuikzwijntje aan een riem om de kerk. Miss Piggy heeft beweging nodig, net als Gert Heijne en wat is een betere route dan het schelpenpad over de begraafplaats? De Gothische kerk uit de vijftiende eeuw en ook de dodenakker zijn weliswaar niet zijn eigendom, maar sinds Martine haar wekelijkse preek houdt voor de PKN-gemeente in S. voelt de kerk een beetje als zijn bezit, temeer daar hij in deeltijd en geheel vrijwillig de onbezoldigde functie van koster verenigt met zijn taken als huisman en zijn plichten als echtgenoot van de dominee.

Miss Piggy, hoe eenvoudig kan naamgeving zijn, is krap twee handen hoog - als Gert zijn vingers spreidt van teen tot flapoor, en drie handen van snuit tot krulstaart. Het varkentje heeft een vleeskleurige vacht met zwarte vegen van voor naar achter die het zwijntje enige snelheid lijken te geven, zelfs bij stilstand. Gert is eind veertig en tien jaar geleden is hij bij Martine de Bruy ingetrokken.

Gert Heijne had de openbare kweekschool in Emmen afgemaakt en enkele jaren met veel wille, zoals dat in zijn taal heet, kinderen uit groep drie, vier en vijf - een combinatieklas - de beginselen van rekenen, taal, aardrijkskunde, geschiedenis, godsdienst en kennis der natuur bijgebracht. Met nog twee juffen, van wie één hoofd was, vormde hij het voltallige personeel van de Normalschool in Klazienaveen-Noord. Aanvankelijk had hij zijn arbeidsvreugde ontleend aan de combinatie van vakkennis in de kinderkoppies gieten en strikken van veters, snuiten van neusjes en verschoneren van onzindelijke peuters, maar de ouderlijke vaardigheden waren hem steeds meer tegen gaan staan, vooral toen

beide juffen kort na elkaar de gezinsplanning ten uitvoer brachten en hem op subtiele wijze herinnerden aan zijn kinderloosheid. Niet tijdens intercollegiaal overleg en ook niet tijdens het maandelijks bitterballengarnituur in café *De Splitting* in naburig Barger-Oosterveld kwamen de huwelijken van Gert ter sprake. Dat ging, zonder het kind bij de naam te noemen, onderhuidser, provincialer. De foto-albums in de pauzes en de exposées van mazelen, kinkhoest, bof en aanzetten van post-natale depressies en witte vloed waren hem teveel geworden. Na zijn tweede scheiding - opnieuw schuldloos - had Gert besloten de harp en de lier aan de wilgen te hangen. Hij kon geen snotneuzen meer zien.

‘Niet elke hond is een herder,’ had Martine gezegd, ‘maar ik voel een hond in huis toch een beetje als concurrent.’

‘Een herdershond, een teef,’ had Gert met een brede grijns geantwoord, maar dat was verkeerd gevallen. Op tijd had hij “mijn Heer is mijn Herder” ingeslikt.

Gert Heijne had niet teruggeslagen, hij kende Martines kracht en haar zwakte. Hij kende haar incasseringsvermogen. Martine had een ander gevoel voor humor, dat wilde hij nog wel eens vergeten.

Gert Heijne was ook zeer tevreden geweest met een beagle als huisgenoot, een collie of een pekinese. Als hij eerlijk was - en wat kon je anders dan eerlijk zijn met een dominee over de vloer en in bed - had hij het ook niet zo op herders. Herders deden hem aan Duitsland denken en aan *unverfrozen* trouw. Dat paste hem niet, al was hij wel weer enthousiast over Duitse literatuur, over Goethe, Schiller, Georg Friedrich Herder en Günther Grass. Gert hield van schrijvers van voor de oorlog, of van nach dem Zweiten Weltkrieg, als ze maar aan de goede kant stonden. Aan de kant van Martine,

aan de joodse kant.

Een hond, en niet alleen een herdershond, stonk uit de bek, dat hoorde bij honden en wolven. Een hond was dom, vooral heel dom. En: hoe dommer hoe agressiever, of hoe banger.

‘Gooi een bal weg, of een tak, en de hond gaat aan de haal, maar gooi eens twee ballen tegelijk weg. Nou?’ Martine was vaardig met taal, vooral mondeling.

De dominee van de PKN was niet op haar bek gevallen, om het grof te zeggen.

‘Nou?!’

Gert wist van de vertwijfeling die zich - met twee ballen - van een hond meester maakt. Hij kende dat; twee doelen en dan niet kunnen kiezen. Martine was alleen geweest, destijds in het casino, en zo had hij zijn weg naar de pastorie gevonden. Ze was net afgestudeerd.

“Ik hoef nu niet langer te gokken, nu ik een diploma heb en Ds. voor mijn naam kan zetten,” had ze gezegd.

Die avond had ze gewonnen en ruimschoots goedgemaakt wat ze in de jaren daarvoor aan de Mammon had geschonken.

“Een godsgeschenk,” had ze gegruip. “Serieus.”

Op de rand van de euro stond niet langer *God zij met ons*, maar het getal van zes cijfers maakte veel goed. De verse dominee had Gert als bonusprijs meegenomen. Zo stond het op gelakt hout naast de voordeur van de pastorie, niet aan de gevel, maar aan een paal: *Ds. M. de Bruy. pastor.*

Miss Piggy was een compromis. Geen herdershond, maar een varkentje als onafhankelijke en onbevooroordeelde bewaker van huiselijke vrede. Martine had de rode leren riem met halsband gekocht. Cadeau voor miss Piggy. En de hondenmand leek ook goed voor een hangbuikzwijntje. En daarbij kwam: een hangbuik-

zwijn was eigenlijk geen echt varken, want met echte zwijnen had ze - ook gezien haar historische wortels - nooit vrede kunnen sluiten. Miss Piggy was een compromis over geloofsgrenzen heen. Miss Piggy als *Deus ex Machina*.

Miss Piggy snuffelde aan de zerk van Hendrik Beentjes. Geb. 6 februari 1913 Overl. 23 augustus 1984. *Rust in Vrede* bovenaan, goed leesbaar. Gert Heijne was op de helft met het bijschilderen van de zerken. Grijs kalksteen uit de Ardennen, petit granit met afdrukken van fossielen uit de Zeetijd, het Krijt van ons bestaan, die vooral bij regen mooi zichtbaar waren. Trilobieten, brachiopoden, stromatoporen, mesheften, mossels, kokkels in alle soorten en maten uit de eeuwigheid. Alle namen in hoog reliëf in de steen. Hendrik Beentjes had de oorlog nog meegemaakt, net als Jan Schutrups, Lammegie Hilbrands, Jan Naarding, Jan Jantinus Uilenberg, Willem Tiesing, Henrikus Bax en honderden dorpsgenoten. Er lagen veel doden, die de oorlog hadden overleefd, in vrede te rusten. Er ontbraken - achter en opzij van deze dorpskerk - ook tientallen doden die maar een deel van de oorlog hadden meegemaakt.

‘Eigenlijk horen er ook grafstenen te staan voor Cohen, Van Messel en de andere Joden die hier nooit zijn teruggekomen,’ had Gert gezegd.

Martine had gezwegen en zich voor de derde keer bruine bonen met uitgebakken spek opgeschept. Ze was een Drent in hart en nieren, en vooral in het vlees en het vet. Eenmaal in de maand aten ze het gerecht van Anne de Vries. Martine was zwaar uitgevallen voor een predikante, haar ruim tweehonderd pond legde in S. minstens zoveel gewicht in de schaal als haar beroeping als predikante. Aan lijnen deed ze niet meer.

Ze had een kledingadviseuze die veel goedmaakte, en de zwarte toga verhulde in belangrijke mate wat het kerkvolk-op-leeftijd ook niet wilde zien.

‘Urnen, bedoel je. Of bedoel je dat niet?’ bitste ze. ‘Urnen voor Cohen, Van Messel en de anderen.’

Martine legde mes en vork naast elkaar op het bord. Ze was nog niet uitgegeten, maar deze schikking van het bestek gaf aan dat ze er klaar voor was. Voor een preek, een betoog of een monoloog. Het onderscheid was bij Martine niet altijd helder, en dat had ze gemeen met meer voorgangers.

‘Mijn vader en mijn moeder zijn teruggekomen. De feiten zijn jou bekend.’

Martine veegde met de rug van haar linkerhand langs haar lippen.

‘Das Zwein ist tot.’ Ze bedoelde Adolf, van wie ze de achternaam nooit uitsprak.

In de mondhoek bleef een restje saus achter. Gert wist wat komen zou. Hij was gewaarschuwd.

‘Toeristenstad.’

Ze deed geen best de scherpte in haar stem te verzachten.

‘Jouw vader en jouw moeder zijn nooit weg geweest. Nooit op reis door de nacht. Ze hoefden ook niet terug te komen. Ze bleven waar ze altijd al waren. Achterste Erm.’ De verbastering “Achterlijke Erven” liet ze deze keer achterwege.

Met haar staccato-tong maakte ze haar mondhoek schoon. Haar handen deponeerde ze met de handpalmen plat op tafel naast het bord. De rechterhand op het rode servet, de linkerhand op het crèmegele tafelzeil met vergeet-me-nietjes. Om haar rechteringvinger stak nog de ring van Simon de Bruy zaliger. Na zijn voortijdige dood was ze aan theologie begonnen. In Kampen, niet in Nijmegen. Ze had haar katholieke

geloof ingeruild voor het protestantse, dat bood meer perspectief op een volwaardige rol op de kansel. En het theatrale van de roomsen had haar niet aangetrokken, niet als hulp van kapelaan of pastoor. Een diaken was niet meer dan een veredelde misdienaar in een witte jurk met kant afgezet en dat was haar niet genoeg. Ze wilde tijdens het avondmaal zelf brood en wijn veranderen in lichaam en geest, en dat kon bij de PKN.

Martine had stage gelopen in de Veenkerk in Klazienaveen-Noord, daar had ze nog een beetje van de Roomse vreugde kunnen proeven. De enige protestantse kerk met een heiligenbeeld, nota bene van de kleermakerszoon Gerardus Majella, kind van de rekening en slachtoffer van de ellestok van zijn vader. Patroon van geslagen en misbruikte kinderen. Het heiligenbeeld was een cadeau van het aanpalende Barger-Oosterveld waar de Rooms en de scepter zwaaiden.

‘Jouw vader en jouw moeder zijn de bezetting doorgekomen zonder dat ze ooit een Duitse soldaat hebben gezien. Koeien, varkens en kippen, groter was hun wereld niet. En schapen.’

Gert scheidde voor de tweede keer op, twee schepjes, niet omdat hij trek had. Hij hield niet van bruine bonen, maar het volkseigen avondmaal compenseerde hij met ruime hoeveelheden appelmoes. Zelfgekookt van goudreinetten uit de pastorietaan en met kaneel en suiker, net als vroeger thuis. Bruine bonen zorgden voor wonderigheid, maar dat vond Martine geen bezwaar, integendeel. Gert wel.

Als hij at, hoefde hij zijn echtgenote niet aan te kijken, en dat was de snelste manier om haar woordenstroom te stoppen - had hij in de loop van de jaren ontdekt.

Dat zijn moeder bij de Duitse soldaat die de paarden kwam vorderen voor de karabijn was gesprongen,

hoefde hij niet opnieuw te vertellen. Die heldendaad was slechts uitstel van executie geweest. Twee dagen later waren de paarden alsnog opgehaald voor hun Arbeidsdienst in der Heimat.

‘Nee, niet in dit graf wroeten.’ Gert trekt de riem aan.

Miss Piggy kijkt hem aan alsof ze zeggen wil: ‘Ik volg enkel mijn natuurlijke aard. Ik doe wat een hangbuikzwijn doen moet.’

‘Hier is een misdadiger begraven. Hier mag je je gang gaan.’

Een eindje verder langs het pad lag een van de weinige strijders van het Oostfront voor de eeuwigheid op zijn plek. Kind van zeventien onder de wapenen. En na terugkeer vijf jaar in de kolenmijnen in Limburg van daglicht verstoken, als boetedoening voor de verwoesting van Stalingrad. Die jongen was nog nooit zo ver van huis geweest. Sterker: hij was nog nooit van huis geweest. De NSB-ers waren er genadiger van afgekomen, al wist iedereen nog wie ze waren, en hun kinderen, en hun kleinkinderen, en hun achterkleinkinderen ook niet te vergeten.

Miss Piggy stak haar neus in de zandgrond, op zoek naar wat in de aarde verborgen is.

‘Pak hem, pak hem,’ schreeuwde Gert zachtjes, als had hij een herdershond aan de riem. Niemand kon hem horen in zijn flinkheid. Omringd door honderden dorpsgenoten was er niemand die naar hem luisterde. Ook Miss Piggy ging haar eigen gang. Ze maakte geen onderscheid tussen SS-ers, NSB-ers, meelopers en verzetsstrijders. Iedereen die hier begraven lag, koesterde ze evenveel, als ze de kans zou krijgen. Aangelijnd zouden de afwezigen nooit met haar wroetende snuit te maken krijgen, nooit verrukt zijn van haar geknor. Aan het eind van de riem was Gert Heijne de baas.

Martine beklimt de kansel. Haar hele lichaam heeft houvast aan het hekwerk aan weerszijden van de treden. Veel breder had ze niet moeten zijn, in haar heupen. Haar paardestaart is met een zwarte strik bijeengeknoot. Dat was de taak van de koster die ook verantwoordelijk is voor de knopen aan de achterzijde van haar toga, voor haar zwartwit geblokte sokken en voor de glimmende schoenen met zwarte gespen. Gods hulp is onvoldoende om netjes voor de dag te komen. Gert Heijne fungeert als hulpsint.

De zwarte bef sluit onder haar onderkinnen. Haar handen - roodgelakte nagels - rusten aan weerszijden van het boek; de huisbibliotheek van de gelovigen. De dominee klemt het leeslint tussen rechterduim en rechterwijsvinger. De microfoon staat nog uit. Haar zuchten is zichtbaar, maar niet hoorbaar.

Gert Heijne staat achter in de kerk en bewaakt de boeken met psalmen in de nieuwste berijming. Halverwege de kerk, aan weerszijden van het middenpad zitten tientallen gelovigen op leeftijd. De kerk is bij lange na niet vol. Bij ontstentenis van een organist draait Gert orgelmuziek op de laptop, aangesloten op het omroepstelsel en de ringleiding.

‘Gemeente,’ zegt Martine de Bruy.

Ze knikt naar achter in de kerk. Gert Heijne zet de schakelaar om en voor iedereen hoorbaar klinkt met nagalm opnieuw: ‘Gemeente.’

Gert weet wat de dominee gaat zeggen. Hij had Martine afgeraden om over Deuteronomium 20 en 21 te preken. De HEER geeft in dat bijbelboek voorschriften voor de strijd tegen ongelovigen. HIJ roept op tot volkerenmoord. “Maar in de steden van de volken die de HEER uw God u in eigendom geeft, mag u niemand in leven laten.” al maakt HIJ later een uitzondering voor mooie vrouwen van de vijand. De overwinnaar mag

haar trouwen na een maand bedenktijd.

“Dan pas mag u tot haar gaan en haar bezitten, zodat zij uw vrouw wordt. Mocht zij u niet meer bevallen, dan moet u haar laten gaan waarheen zij wil. U mag haar in geen geval verkopen of als slavin behandelen, want u hebt omgang met haar gehad.”

Na de taxirit van het casino naar haar huis kreeg Gert Heijne geen bedenktijd. Martine de Bruy was niet roomser dan de paus. Ze leerde hem Duvels drinken en andere Vlaamse bieren. Alles had ze in huis, grootgeschapen als ze was.

Martine was gul met drank en met haar lijf, alsof ze alles in de uitverkoop had, en misschien was dat ook zo. Ook haar huis kende vele kamers.

‘Ik heb geen last van mijn lijf, misschien kun jij er de lusten van ontdekken.’ Martine had het licht aangelaaten, naast de kaarsen die voor gezelligheid in haar kamer zorgden.

De openhaard - op aardgas - flakkerde dat het een lust was. Op de achtergrond klonk het *Wohltemperierte Klavier* van Bach. Alle snaren werden aangeraakt bij de preludes en fuga's van BWV 846 tot en met BWV 893 in A tot en met G en niet alleen in mineur. Het was alsof het bereik van de vleugel opnieuw moest worden bevestigd. Martine lag voor het kriecken van de nieuwe dag op de planken vloer als betrof het *Olympia* van Édouard Manet, maar dan in de Rubensversie met elementen uit het periodiek systeem van *De oorsprong van de wereld* van Gustave Courbet.

Simon de Bruy, die geen Petrus bleek om op te bouwen, was aan slokdarmkanker overleden en had Martine met hun kinderen achtergelaten in het aardse paradijs. Om de hypotheek kwijt te raken, zei ze, was ze naar het casino gegaan, de HEER zou haar aan de rou-

lettetafel helpen om haar leven en dat van haar zoon en dochter - nog geen tieners - op orde te krijgen. Maar de HEER had anders beschikt. Het jongetje, van wie ze de naam zorgvuldig geheim hield, was door zijn zusje net op tijd van een primitief geknoopte strop gered. De weg naar vader werd op zolder voortijdig afgesloten, maar dat maakte de jongen tien jaar later alsnog goed. Haar dochter vertrok naar Nieuw-Zeeland. Er zat een wereld tussen moeder en dochter. Zo was Martine de Bruy - ze had de achternaam van Simon gehouden - weer waar ze was begonnen. Alleen, alleen met vader en moeder voor eeuwig - althans tot de ontruiming - op de Joodse begraafplaats in Z., in een graf, niet op het strooiveld.

Na de woordenvloed met al dat kleine en minder kleine leed in de kleine uurtjes was er geen ontkomen geweest aan de vleselijke troost. Gert Heijne had zijn escapades en verwickelingen met zijn boerenouders - die in het niet vielen bij de retour Theresiënstadt van de ouders van Martine - achter zijn kiezen gehouden. Hij had wel eens een boete gehad voor zwartrijden in de trein, en ja, ook een keer gevreeën met - de vijand - een orthodox gereformeerde, maar wat stelde dat voor. De boerenwijsheid klopte: "De domste boer kon het", daar hoefde je niet fijnzinnig of fijngevoelig voor te zijn. Dat kwam goed uit want Martine gaf niet om fijnzinnigheid als het de daad betrof. Fijnzinnigheid was voorbehouden aan het woord.

Vader en moeder Heijne waren beboet voor de bouw van een illegaal hok voor vijftig kippen. De Barnevelders werden op gemeentelijk bevel ter plekke geruimd. De barak mocht na die waarschuwing - wonderlijk genoeg - blijven staan.

De ouders van Martine kregen een nota van de Nederlandse Staat voor de repatriëring en de reiskosten naar hun vaderland na hun verblijf bij de burens; dat

was pas wat. Vijftig kippen vielen daarbij in het niet.

Martines troost was hem niet tegengevallen, voorzover hij nog herinneringen had - geschaafde knieën van het plankier - aan de nacht na de avond in het gokhuis. Gert Heijne was gebleven en vertelde zichzelf dat hij de troostprijs had gewonnen. In het casino kwam hij al jaren niet meer. Gert Heijne was het gokken verleerd. Dat Martine losse handjes kreeg als ze getergd werd, nam hij op de koop toe. Hij was met het fenomeen vertrouwd. Gert Heijne wist wanneer de grens van spreken en zwijgen in zicht kwam. Maar hij bleef verkenner en uitdager; met mate.

‘Ik vond het wel een zwaktebod,’ zei Gert, ‘die oud-testamentische uitleg bij de oproep tot volkerenmoord en ook de rechtvaardiging om mooie vrouwen van de vijand te trouwen wringt - en niet alleen in mijn ogen.’ Hij krabde zich in zijn kruis.

Martine had haar exegese vóór de dienst aan Gert laten lezen om spelfouten te corrigeren. De afspraak was dat hij inhoudelijk geen commentaar zou geven, hij was uiteindelijk niet de dominee.

‘Dat ben ik, en dat wil ik zo houden. Dominee.’

Maar achteraf was feedback op de preek natuurlijk welkom, als was Gert een PKN-gelovige met inspraak. En dat was hij niet.

Gert Heijne was al jaren een gewogen gemiddelde van humanist, agnost en atheïst met een praktische instelling. Die praktische instelling was versterkt na zijn operatie. Teelbalkanker houdt de mannelijkheid niet hoog, dat was hem helder. Eén bal was verwijderd en stond in de linnenkast op sterk water. Martine de Bruy vond dat niet zo'n probleem en Gert Heijne had geen behoefte aan verdere exploratie van de *brave new world*, hij hoefde geen veroveringstochten meer, hij hoefde -

zeker met het ongemak in zijn kruis - geen vijandelijke vrouwen meer te schaken, mooi of lelijk. Er was voor hem geen noodzaak meer om bijbelvast te zijn.

‘Zoals alles in het leven,’ had Martine gezegd, ‘is alles wat je treft een geschenk van de Almachtige. Ook teelbalkanker.’ En of het niet helder genoeg was, liet ze - geheel overbodig - volgen: ‘Ik heb ook het nodige achter mijn kiezen. Dus wat er verder in het leven gebeurt is niet interessant, hoogstens verrassend.’

Ook na de operatie, die zonder complicaties was verlopen en waarvoor tijdens de middagdienst een dankgebed was uitgesproken, bleven Martine en Gert hetzelfde bed delen. Martine mankeerde immers niets. En een man op afroep uit de gastenkamer vond ze, zeker als dominee met een verleden, tegennatuurlijk.

Miss Piggy vervulde de rol van compensator na de operatie. Aaibaar, trouw en intelligent, althans slimmer dan een herder. Miss Piggy kon kiezen tussen Gert en Martine, als het nodig was.

‘De dominee wilde mijn commentaar niet horen,’ zegt Gert Heijne tegen Miss Piggy. Hij houdt het hangbuikvarken op zijn armen en wandelt traag tussen de zerken door. De grafsteen van Klaas Kleinste staat uit het lood. Bakker in leven, maar nu dood. Iedereen in S. gaat naar Albert Heijn - geen familie - voor brood en wijn en voor litersflessen Spa. En wat voorbij is, is voorbij. Voorbij. O en voorgoed voorbij.

Miss Piggy steekt de rose woelsnuit omhoog. Gert Heijne kijkt snel om zich heen. Geen levende ziel te zien. Kort drukt hij zijn lippen tegen de natte snuit. Zo veel verschil met Martine is er niet. Het hangbuikzwijn slobbert ook, maar stinkt niet uit de mond.

‘Kijk, de verklaring: “Gods wegen zijn ondoorgron-

delijk. Wij stervelingen kunnen niet begrijpen waarom de HEER oproept tot volkerenmoord, tot genocide”, is wel heel erg goedkoop. Ik begrijp die oproep wel in het licht van het conflict tussen Israël en de Palestijnen - die immers nazaten zijn van de Filistijnen - maar mijn uitleg over de zin van genocide zul je niet in de kerk horen.’

Miss Piggy knort zachtjes. Miss Piggy vindt het heerlijk om rondgedragen te worden, al is het dan ook op de algemeen joods-christelijke begraafplaats.

‘Elke week,’ gaat Gert Heijne verder, ‘elke week staat in de boekenbijlage van NRC/Handelsblad wel een nabeschouwing over de Tweede Wereldoorlog. Ik lees de besprekingen en de helft van die boeken over de oorlog bestel ik bij bol.com. Gaskamers, vernietigingskampen, moord en doodslag, overleven, uithongeren, fustilades, ik kan er niet genoeg van krijgen.’

Miss Piggy schurkt tegen zijn borst. Gert Heijne herpakt de achterpootjes. Wonderlijk hoe zo’n dier weet dat het niet moet poepen als je het draagt. Martine laat zich niet dragen, niet door Gert, hoogstens door haar geloof in de HEER.

‘En als ik de verhalen uit het Oude Testament naast Dr. Lou de Jong leg, naast al die non-fictie over die jaren, dan...’

Gert Heijne staat achter het koor van de kerk. De regenpijp zit los. Twee kraaien vliegen krassend op. Miss Piggy kijkt met hem mee.

‘En Günther Grass en Heinrich Böll. Anne Frank, Hellema, wie leest Hellema nog. Verschrikkelijk.’

De kraaien komen weer terug.

‘En die vergoelijking van trouwen met de mooie vrouwen van de vijand. “De HEER heeft dit waarschijnlijk gezegd - zeker weten doen we dat niet - om ongebreideld verkrachten te voorkomen. Mannen kunnen

zich toch niet inhouden - God weet dat, omdat hij alles weet - en HIJ heeft van de nood een deugd gemaakt.” Martine met golvende stem onder het baldakijn, de handen omhoog. “Deuteronomium 21: verzen 10 - 14 voorkomt verkrachting en zet er het huwelijk voor in de plaats.”

Gert Heijne schraapt zijn keel, aait Miss Piggy over de snuit en spuugt op het pad, niet op de zerken.

‘Hoofddoekjes zijn er ook om hitsige mannen in toom te houden, of niet soms? Maar dat staat niet in het Oude-Testament.’ Hij kriebelt Miss Piggy onder haar kin en in vloeiend gebaar tussen haar voorpootjes.

Gert wacht even en fluistert het varkentje in het oor: ‘Ik moest me inhouden. Ik wilde het geluid afzetten en muziek laten beginnen. Maar ik heb me gedragen, zoals altijd.’

Gert Heijne kust Miss Piggy opnieuw vol op de snuit.

‘In de voorbereiding van haar preek stond iets over “liefde overwint alles”, maar dat heeft ze niet voorge dragen. Ter plekke heeft ze een verklaring verzonnen. Ik kan dat weten. Improvisatie, vooral bij bijbelteksten is een recept voor misverstanden.’

Miss Piggy strekt de pootjes. Ze wil lopen en wroeten.

‘Ik heb de dominee niet tegen zichzelf kunnen beschermen, zo ver reikt mijn polsstok niet. Ze erkent mij niet als leidsman.’

Gert Heijne nadert het slot van zijn betoog, zijn monoloog, zijn preek.

‘Maar,’ zegt de onbezoldigde koster terwijl hij het hangbuikzwijn op de zerk van Jan Naarding zet, ‘ik heb bij het slot van de dienst gewoon weer het Wohltemperierte Klavier laten horen.’

Martine heeft spijt van haar toegeeflijkheid. Een herder en ook een collie of pekinees wil ze niet in huis, en achteraf vindt ze een hangbuikzwijn in de pastorie ook niet zo'n goede oplossing. Honden komen in de bijbel niet voor - dat is vast niet toevallig. Zwijnen in de bijbel zijn voertuigen van boze geesten. De Gadarenen weten daar alles van.

Miss Piggy staat met de riem aan de gelakte paal bij de voordeur. *Ds. M. de Bruy, pastor*. Het wachten is op Gert Heijne met zijn boodschappen uit Albert Heijn. Olijfolie, kruiden, mandarijnen en Basmati-rijst. Er is nog stokbrood, Spa en rode wijn. Martine heeft een Chinees recept voor gebraden buikspek. Het recept is voor varkens, een hangbuik is vast geen bezwaar.

Kleine Pouse tut gut

I.

Antiquariaat Lutgen ligt aan de Brunnenstraße, op de hoek met de Reformierter Kirchgang. Het is een klein hoekpand, door het zijraam te zien overladen met boeken. In de etalage in de zijstraat staan kaarten uit de negentiende eeuw van mijn geboortegrond. De contouren van de provincie zijn helder, al ontbreken nog veel kanalen en wegen. Hier en daar een sterretje; het begin van een nederzetting in het veen. Wellicht betekent een sterretje een plaggenhut, vijf plaggenhutten misschien. De Bangerschans is vervallen. Emmen bestaat al. Erica telt slechts één ster. Een legenda ontbreekt. Ieder leest zijn eigen kaart. Ik ben in Leer. In de etalage aan de Reformierter Kirchgang kijk ik naar huis.

Achter glas staan aan de Brunnenstraße op een rek dunne boekjes van Dylan Thomas, Brecht, Goethe. Van Eugene O'Neill zie ik de Duitse versie van een toneelwerk *Fast ein Poet, Drama in vier Akten*. Het is nummer 642 in de Insel-Bücherei uit de tijd dat er nog honderden boeken verschenen, literaire.

Ik maak een foto van de uitstalling achter het raam. De straat weerspiegelt in de ruit. Voorbijgangers op leeftijd met stok en rollator, een enkele moeder met een kinderwagen en met een iPhone aan het oor. Nergens een peuter te zien op dit vroege uur. Het is half elf op zaterdagochtend. Het is een grijze dag, voor de namiddag zijn er opklaringen voorspeld. In de nacht is er kans op vorst aan de grond.

Ik wandel tot het eind van de Brunnenstraße en keer om naar de boekwinkel. Ik heb geen trek, maar ik laat, me - een paar panden voor het antiquariaat - bij

Musswessels Bäckerei und Konditorei verleiden door een gevulde koek die ik in mijn jaszak laat glijden. Wat was de titel van dat boekje met vier Akten ook al weer?

Op straat oefen ik mijn geheugen met automerken en nummerplaten om bij te blijven, maar nog geen tien stappen verder ben ik dat nutteloze kwijt. “De zestig voorbij,” zeg ik als naar mijn leeftijd wordt gevraagd. Ik weet niet meer het juiste aantal jaren te noemen dat achter me ligt. Is het tweeënzestig, of hoort er al drie voor? Ik lijk een kind dat nog geen tiener is, een kind dat geen besef van jaren en leeftijd heeft en op de vraag naar de leeftijd antwoordt met: “Volgend jaar word ik zeven”. Zes is niet voldoende voor een kind van zes. Zes jaar duurde de Tweede Wereldoorlog aan deze kant van de grens. Bij ons was vijf genoeg. “Volgend jaar word ik zesenzestig, zevenenzestig, achtenzestig, negenenzestig. Zeventig word ik, als ik voor die tijd niet dood ben.” De kindertijd neemt jaren, jaren.

Voor de etalage, met mijn ene hand om de gevulde koek in de papieren zak, en in de andere de camera, lees ik opnieuw Eugene O’Neill. Ik herhaal “Eugene O’Neill, *Fast ein Poet*” en stap de winkel binnen. De krakende deur meldt mijn aanwezigheid, een winkelbel ontbreekt.

Tegen de linkermuur staan boeken tot de zoldering en recht naar achteren maken twee rekken aan weerszijden gevuld met grijs, bruin en grauw een gangpad dat slechts toegankelijk lijkt voor een bergbeklimmer of een oerwoudverkenner met een machete, klaar om het hoofd van belagers af te hakken; de primitieve oplossing. Dozen met boeken versperren de doorgang naar de balie met nog meer boeken, de computer en de kassa. Boven de smalle toonbank hangen vier lampen met geel licht. Drie lampen branden, een buitenste lamp in de rij is stuk. Helemaal rechts de ramen naar de Refor-

mierter Kirchgang met boeken tot in de vensterbank - *Brockhaus Konversations Lexikon, Deutsche Städtesagen, Deutsche Heldensagen, Germanische Göttersagen, Deutsche Volkssagen* - had ik vanaf de straatkant gezien - en tussen de ramen hangen aan de binnenmuur meer oude kaarten van dit land en van mijn vaderland, nog zonder staatkundige grenzen. De wereld is nog één geheel.

Ik had van buitenaf niemand in de winkel gezien. Als ik de deur achter me dichttrek hoor ik gerommel achterin. Een veertiger met rond hoofd, kort opgeschooren haar, stapt behendig tussen de stapels door. Hij loopt als een ree door struikgewas, ik wacht, alles blijft op zijn plaats.

‘Moin,’ zegt de boekhandelaar, ‘waarmee kan ik U van dienst zijn?’

En alsof hij me bij tweede oogopslag in een andere klasse plaatst, zegt antiquair Herr Lutgen: ‘Kan ik U helpen?’

“Moin”, dat is de groet uit Ostfriesland, aan de andere kant van de grens in Nedersaksen. Weener, Leer, Papenburg, Bunde, Ditzum, land van grijze wolkendekken, veen en hoge windmolens die verleden tijd wegmaaien.

‘Moin,’ zeg ik. Ik schik mijn taal naar zijn afkomst, naar mijn inschatting, naar mijn vooroordeel. Een Poep die plat praat; had ik iemand anders verwacht?

In een fractie van een seconde, split second, zou Eugene O’Neill zeggen, spiegel ik me aan de boekhandelaar. Ik probeer hem op zijn terrein te laten en mij toegang te verschaffen tot zijn wereld zonder de orde te verstoren. Ik hoef geen vrienden te maken in deze winkel. Ik laat zien dat ik geen vijand ben. Nog geen zeventig, maar ik haat niemand meer. Zonder last kan ik over heden en verleden in gesprek, over toekomst.

‘Moin,’ herhaal ik. ‘Moin.’

‘Ik zag een boek in de etalage,’ zeg ik.

Ik wil de titel vertellen, maar ik weet geen titel en ook de schrijver is me ontschoten.

‘Toneel,’ zeg ik, ‘het was een boek over toneel. Drama. Drama aufs Deutsch.’

Herr Lutgen loopt voor me langs en trekt de deur open. Ik loop met hem mee naar buiten.

‘Welk boek bedoelt U? *Drama in vier Akten*?’

Ik wilde *Fast ein Poet* niet kopen, ook andere tweedehandsboeken niet, ik zocht een smoes om het antiquariaat binnen te stappen. “Gewoon even rondkijken”, was me te min. Ik wil nergens “gewoon even rondkijken”. Als ik binnenstap wil ik kijken en wat ik zie aan mezelf toevoegen, niet alles, wel de essentie - die zich veelal pas achteraf openbaart. Ik voel de benadering “gewoon even rondkijken” als een belediging van de schepping - hoe hoogdravend ook - en van mezelf. Het leven is te kort om “gewoon even rond te kijken”.

Uit het niets komt mijn volgende vraag naar boven, zoals de meeste dagelijkse zinnen zonder voorbereiding de mond verlaten. Ik had niets gerepeteerd op de titel van O’ Neills boek na. Zoals Valéry zegt dat “we enkel bereid zijn te antwoorden op vragen die vermoedelijk aanstaande zijn” werd ik - voor ik er erg in had - overvallen door zo’n aanstaande vraag.

‘Hebt u ook streektaalboeken? Regionalliteratur?’

Lutgen wijst op een lage kast naast de deur. Drie planken met streektaalboeken. Verzorgde handen. Een ringvinger met een dubbele trouwring. Dat is zeldzame trouw dezer dagen; bis ins Jenseits.

‘Dit is wat ik hier heb. Streektaalboeken. En het is wat ik zeg dat het is: boeken in de streektaal. U mag ook spreektaal zeggen, maar dat is het niet.’ Lutgen gaat rechtop staan en blijft op ruime armlengte van me.

Ik houd er niet van als mensen te dicht bij me komen. Ik houd ze graag op afstand, niet omdat ik de ruimte om me heen in bezit wil nemen, maar ik sla graag om me heen zonder iemand te raken. Mijn armslag is voor mezelf.

‘De boeken staan op alfabet, naar schrijver. Het zijn er niet zoveel. Hochdeutsch heb ik meer. Kijkt U maar.’

‘Wat is het, dat U heeft?’ vraag ik? ‘Literatuur? Lectuur?’ Ik kom niet voor boeken, ik kom voor verheldering.

Lutgen trekt zijn wenkbrauwen omhoog. Hij doet geen stap vooruit, hij doet geen stap achteruit. Alles blijft op z'n plek. Dit is zijn Geschäft; ik ben voorbijganger.

‘Meneer,’ zegt hij. ‘Meneer.’ Hij trekt een boek uit het rek. ‘Ik heb veel oud werk - dat hoort zo in een antiquariaat - en ook moderne ramsj, al noem ik dat liever niet zo. Ramsj, niet van uitgevers, want die zijn er nauwelijks voor de eigen taal, maar van particulieren die boeken afstaan en er nog een paar euro's voor willen beuren. Artsen, professoren op leeftijd die kleiner gaan wonen omdat hun huis en tuin - terwijl zij krimpen - te groot worden. Ze willen een goede bestemming voor hun dierbare bezit, hun boeken.’ Lutgen wacht even en zegt: ‘Gesigioneerde heb ik ook, mocht U daaraan hechten.’ Lutgen trekt zijn mondhoeken licht omhoog. ‘Ik neem alle streektaalboeken aan,’ vervolgt hij, ‘ook al weet ik dat ik ze nauwelijks weer kwijt raak.’

Ik beweeg mijn wenkbrauwen naar boven en houd mijn hoofd scheef.

‘Klantenbinding. Wie een boek brengt heeft in elk geval leren lezen en de waarde van het woord leren kennen. Het woord en de zin, daar gaat het om.’

Lutgen is mijn vraag niet vergeten.

‘Lectur, Literatur, wie zal het zeggen? Volkseigen

verhalen. Deze Oostfriesische boeken gaan over de streek, over wat die Lu bezighoudt en meer nog over wat ze willen horen en zien om het leven prettiger te maken. Niet alles wat een mens meemaakt of bij elkaar bedenkt, hoeft op papier of op toneel.'

'Literatuur, en ook Lectuur, ik heb beide. Literatuur het meest. Een boek is niet hetzelfde als internet.'

'Het verschil?' vraag ik. 'Der Unterschied?'

'Ik weet niet of U zich dommer voordoet dan U bent,' Lutgen neemt geen blad voor de mond, 'maar ik zal met alle plezier zeggen hoe ik er tegenaan kijk.' Hij leunt met zijn linkerhand op de lage kast, trommelt zachtjes met zijn vingers.

'Vijf jaar geleden ben ik deze winkel begonnen. Ik studeerde theologie en dat gaf me een goede basis voor zielswetenschappen, voor kennis van innerlijke drijfveren van een mens en zijn behoeften aan zekerheid en zingeving. Zekerheid en zingeving vind ik - vindt U - niet op het web. Waar alles te vinden is, hoeft U niet te zoeken,' Lutgen glimlacht. 'Het schaarse, het bijzondere waar U naar zoekt, dat kunt U hier wellicht vinden. Lectuur; houvast en vooral verstrooiing voor de mens die luistert en een wegwijzer nodig heeft zonder zelf veel na te hoeven denken - die zijn er ook, en met velen zijn ze.'

'En Literatuur?' zeg ik.

'Literatuur is voor filosofen, in de ruimste zin, voor scheppers, voor mensen die zingeving serieus nemen en iets - wat dan ook - aan de wereld willen toevoegen. Aan zichzelf, maar ook aan de wereld, al is dat onderscheid niet altijd duidelijk.'

Lutgen wijst naar de drie planken met Regionalliteratuur. 'Hier staan belangrijke en minder belangrijke Lokalautoren en Lokalautorinnen.'

'Heyting, Hidding, Nijenhuis, Veenstra, Koster,'

zeg ik, 'scheppers van taal.' Ik leg mijn camera op de boekenkast. Als ik kan luisteren, hoef ik geen foto's te maken.

'U kent uw eigen volk,' zegt Herr Lutgen.

'Een beetje, een paar,' antwoord ik. Ik rek mijn woorden uit, ik verlaag mijn toonhoogte. Lutgen is aan me gewaagd, ik weet niet of ik hem bij kan houden.

Ik leg O' Neill bovenop de kast naast de molen met ansichten. *Gruf aus Leer, Gruf aus Ostfriesland* met kerktorens en masten van platbodems in de haven.

Ik doe mijn ogen dicht en zie *Groeten uit Emmen* met de N.H. Kerk en de dierentuin in betere tijden, Bartje omringd door hunebed, schaapskooi en braderie. Cultuur van de Olde Landschap. Een euro per stuk en zes voor vijf euro.

'Ik heb hier een overzicht van schrievers van Ostfriesland.' Lutgen laat de bladzijden ritselen. Bros en vergeeld. Oude tijden herleven in zijn handen. 'Oud,' zegt hij. 'Vor dem Krieg ist nach dem Krieg. Alt. Alles gleich.'

Ik ken *Scheupers van de taal*, meer dan honderdvijftig jaar schrieverij in het Drents. Honderden schrijvers die er niet meer zijn. Sinds ik geen recensies meer schrijf - niet omdat ik niet wil lezen wat er in mijn taal wordt geschreven, maar omdat ik de boeken niet vind - raak ik de aansluiting met mijn *spraak* kwijt. Weet ik nog wat er leeft in de ondertaal van zand en veen? Heb ik het ooit geweten?

'Plattduutsch,' probeer ik? 'Overzicht van plattduutse schrievers?' Ik kijk hem aan en zeg: 'Ik hoorde dat u "Moin" zei toen ik binnenkwam, of heb ik me vergist?'

Op het gezicht van Lutgen meen ik een begin van

een glimlach te zien, net of zijn ogen helderder naar me kijken. Even spiegel ik me aan het kind in de boekhandelaar.

‘Moin,’ zegt hij, ‘iedereen zegt hier “Moin”, de hele dag; ochtend, middag, avond. Moin.’

‘Ik kom uit Bonn,’ zegt hij, ‘daar ben ik geboren.’ En na een aarzeling: ‘Sommige mensen zeggen dat niet graag hardop: “Ik ben in Bonn geboren.” Bonn ist kein Berlin.’

Assen is geen Amsterdam. Emmen is geen Eindhoven, Diever is geen Den Haag. Een Drent is geen Hollander. Als het meezit is een Drent een Europeaan. Als het meezit.

Lutgen reikt me het overzicht met Gertrud Cramer, Ubbo Geerds, Toni Wübbens, Greta Schoon, Johannes Diekhoff, Hans-Hermann Briese en honderd andere schrijvers in het Plattduuts en kijkt kort om mijn blik te vangen. In het boek staan levensbeschrijvingen en lijsten met boeken en bundels van de schrijvers, geen fragmenten van hun werk. Op de titelpagina lees ik in potlood € 35,=. Ik leg het boek op de kast. Wat zijn levens van anderen me waard?

‘Liefde voor het land moet je leren, dat is niet aangeboren, net als andere Liebe ook niet aangeboren is.’ Lutgen grijnst. ‘Twintig jaar geleden trof ik mijn latere vrouw hier in Leer. Kent U Leer?’ Hij geeft me pauze.

Ik knik, maar wat weet ik van dit stadje?

De Ems, de bocht in de rivier, de mythe van Plytenberg met de dijken langs de Ems en een heuveltje als bewijs van reuzinnen uit een sprookjesverleden: de tegenpolen van Ellert en Brammert. Leer met een Ubbo Emmius Gymnasium, kasteel Hanenburg en kerken met eenzelfde god binnen gehoorsafstand.

Met enige inspanning kunnen de gelovigen van de Lutheranen, Evangelisch Kirche, de Katholische Kirche van Leer en de Mennonieten elkaar horen bidden en zingen. Op internet las ik de regiogeschiedenis. Alles is onthuld, geheimen liggen niet op straat, ze zijn overal te vinden.

Alles is onthuld, op liefde na.

‘Mijn vrouw schreef soms gedichten in het Hochduuts, maar ze had een zwak voor haar moerstaal. Ostfriesland.’

‘Carl Heinz Dirks, Gerd Constapel, Gretha Schoon,’ zeg ik.

‘U kent ze?!’

‘Ik heb een paar jaar een abonnement gehad op *Diesel*,’ zeg ik, ‘*dat oostfreeske Bladdje* van de Plattduutse schrijvers. Nu niet meer. Al jaren niet meer.’

Op het web zag ik de verzamelde streektaalschrijvers rond Papenburg. Voor het eerst in meer dan vijftig jaar is een roman verschenen. *Grietene* van Hilde Frauke Wichmann-Steen. Opvolger van *Keerlke* uit 1941 van Wilhelmine Siefkes.

Bij de schrijvers staat op de website een lijst met Auteurs, en de knop Aktuelles meldt dat oorlogskind (19 juni 1943, Ditzum) Frau Hilde Frauke Wichmann-Steen op 11 oktober 2012 in Leer is overleden. Ze is onderdeel van een lange lijst Verstorben ostfriesische Autorinnen & Autoren.

‘Nixt blifft as’t is.’

II.

‘Wilt u thee? Koffie?’

Ik knik. ‘Thee als dat kan.’

Lutgen haalt een iPhone uit zijn zak en toetst een boodschap in.

‘Twee deuren verder is een broodwinkel met koffiehoek van Musswessels. Ik laat me graag bedienen. De bestelling komt zo.’

Achter in de winkel gaat een tafeltelefoon. Lutgen neemt de bergpas tussen dozen met regionalia, kunst, kaartenboeken en literatuur. Hij is een volleerde berggeit, niets verschuift. Ik hoor hem een bestelling afhandelen.

Voor Lutgen terug is, maak ik een foto. Ik wil weten waar ik ben, en straks wil ik weten waar ik was. Ook deze fractie van een seconde.

Lutgen loopt met een rieten stoel tussen de boekenkasten door. Alles blijft op de plek. Hij kent zijn speelruimte.

‘Neem plaats,’ zegt hij. ‘Ik haal een kruk voor mezelf.’

Ik hoor hoe hij weggedoken achter het scherm op de balie opnieuw een klant te woord staat. Een eerste druk van *Faust* is binnen. Af te halen wanneer het past.

Het Brotmädel van Musswessels brengt op een dienblad een kannetje thee, twee glazen en twee taartpunten met frambozen in donkere gelei. Ik wil zeggen dat de gevulde koek nog in mijn jaszak zit. Ik houd me in. Ik schuif *Wattenmeer* en *Ostfriesische Perspektiven* opzij en leg François Villon - in Hochdeutsche Übersetzung - op de vloer.

‘Un Gruß Herrn Lutgen van mi,’ zegt ze.

Ik knik.

Voor ze de deur sluit hoor ik: “Moin”.

Ik kijk naar de thee en het gebak en dan naar Herr Lutgen die naast me zit. Linkerbeen over de rechterknie geslagen. Hij draagt zwarte lakschoenen met leren zolen, een vlekkenloze plooi broek met slijtranden aan de zoom. Een wit hemd met twee borstzakjes en een pen. De bovenste twee knoopjes zijn los.

‘Misschien denkt U: “waar verdien ik dit aan?”.’ Hij wijst naar de thee en de taart.

Ik zwijg.

‘Als U dat denkt, dan hoeft U die vraag niet te stellen. Op sommige vragen weet ik geen antwoord. Soms heb ik wel een antwoord, maar houd ik dat antwoord voor mezelf.’

Herr Lutgen schenkt thee en legt een vorkje naast het gebak.

‘Grüß van Fraulein Musswessels,’ zeg ik. Ik lees de naam van de Konditorei op het servet.

Lutgen knikt, loopt naar de deur en draait een bordje om. In spiegelschrift lees ik op de ruit “Kleine Pause”. Ik meen een grijs te zien.

‘Streektaal. Plattduits, een overzicht, dan heb ik misschien iets speciaals voor U.’ Lutgen neemt een slokje van de hete thee, staat op en zoekt zijn pad naar de kast onder het zijraam, tussen stapels boeken die op scherp staan.

‘Hier heb ik nog enkele boeken van Plattduitse schrijvers,’ zegt hij. Hij gaat op zijn hurken zitten en strijkt met zijn hand langs de ruggen.

‘Een zeer beknopte verzameling boeken van schrijvers vanaf ongeveer 1880. Humor, anekdotes. Het zijn schrijvers van streekromans in de letterlijke betekenis van het woord. Het gaat over romantiek, lief en leed in het Moor en over familiedrama’s.’

‘Bergman-Beins,’ zeg ik. ‘Misschien als Bergmans-Beins, Albert Denig, en onze landbouwwromanticus

Harm Tiesing. Aan mijn kant van de grub.’

Ik weet niet waarom ik mijn kennis wil etaleren in deze tweedehandsboekwinkel op een zaterdag in Leer.

‘U heeft er weet van.’ Lutgen knikt vriendelijk.

‘Sommige dingen heb ik weet van en over veel zaken tast ik in het duister,’ zeg ik. ‘Niet dat ik dat onaangenaam vind. Integendeel. Soms.’

Ik neem het taartschoteltje in mijn hand. Ik ril over mijn lijf. Zweet staat me plots op mijn rug. Het vorkje valt op de vloer. Lutgen komt naar me toe en voor ik wat kan doen, raapt hij het vorkje op, veegt het af aan zijn mouw. Hij reikt mij zijn vorkje.

‘Bitte.’

‘Danke, dat ziet er aantrekkelijk uit. Smakelijk.’

‘Graag gedaan. U mag straks een boek kopen, het hoeft niet.’

‘Ze waren van mijn vrouw.’ Hij wijst naar de kast onder het zijraam waar een plank half is gevuld. ‘Ze is vijf jaar geleden gestorven. Uut de tied raakt.’ Hij knikt, zijn bovenlip krult. Hij kijkt me aan als hij haar naam noemt. ‘Euphemia.’

‘Zoals de hele geschiedenis van de mensheid uit de tijd raakt en in een andere tijd terugkomt.’ Ik weet niet waardoor ik mijn mond niet kon houden. In mijn hand verpulvert de gevulde koek in mijn jaszak.

Lutgen negeert mijn opmerking. Het maakt nauwelijks uit wat ik zeg, lijkt het, zolang ik hem niet met een verkeerd woord uit zijn woordenstroom haal.

‘Euphemia, meine Frau, verzamelde alles wat met haar eigen taal te maken had, en van aanpalende gebieden. Nedersaksisch, tot aan Friesland. Drents, Gronings, Stellingwerfs en literatuur uit Schleswig. Kleine talen met diepe wortels in het volk. Platteland. Alle boeken over het platteland waren haar dierbaar. Lectur und Literatur.’

‘Het platteland verdwijnt,’ zeg ik.

‘Het platteland verdwijnt,’ herhaalt Lutgen. ‘Dat is niet tegen te houden, ook het platteland wordt stad en als het geen stad wordt, loopt het leeg. En omgekeerd geldt hetzelfde; de stad wordt een dorp, alleen met zichzelf bezig. En,’ gaat hij verder, ‘de basis van de streek-literatuur, de plattelandscultuur lost op, vervliegt, verdamp, verdwijnt. Er komt een ander verhaal voor in de plaats, maar we kennen dat verhaal nog niet, omdat we zelf bezig zijn dat verhaal te schrijven.’

‘De toekomst,’ zeg ik. Lutgen negeert mijn opmerking.

‘We koken in literatuur en lectuur een gerecht zonder een kookboek te raadplegen. Ingrediënten zijn er genoeg, maar we weten nog niet welke we kiezen en daarmee weten we ook nog niet welk gerecht we bereiden. Dat er een maaltijd op tafel komt, dat is zeker, - het leven gaat gewoon door - maar of het smakelijk, eetbaar en voedzaam is, dat moeten we afwachten. We kunnen enkel trouw zijn aan de keuken, aan de levensmiddelen die de maaltijd dicteren. Oonze *spraak* staat op het aanrecht misschien niet meer tussen Bratwurst, Kotelett, Kartoffeln, Kohl, uien en wortelen.’

Lutgen laat de kruimels op zijn bordje liggen.

‘Soms laten we kruiden met rust of vergeten we bepaalde ingrediënten te gebruiken. Misschien zijn ze te scherp, of bederven ze de smaak van andere gangen. Dan weer vergeten we het lekkerste. Dat is niet alleen zo in de keuken, maar dat geldt ook in de streektaal-literatuur.’

‘Literatuur,’ zegt Lutgen, ‘is geen construct, geen mechanisch geheel. Literatuur is de weerslag van een autonome gedachtenstroom. Een goede schrijver weet die gedachtenstroom te pakken en in prachtige en pakkende zinnen om te vormen om een cadeau bij de lezer

af te leveren.’ Hij kijkt tussen de rekken door naar de lampen boven zijn toonbank.

‘Maar misschien kijken schrijvers weg van wat ze niet willen zien?’ zeg ik. ‘Wie een dode ziet, gelooft in het begin zijn ogen niet. Het duurt even voor de werkelijkheid doordringt.’

‘Niemand, geen lezer, zit op de werkelijkheid te wachten,’ zegt Lutgen. ‘Wie de werkelijkheid wil zien, die kijkt maar op het internet en kan zich koesteren in de illusie getuige te zijn van de werkelijkheid.’ Hij neemt een slok thee en strijkt de onderkant van het glas over zijn mouw.

‘De *Verdichtung* komt dichterbij de beleving, literatuur, toneel, muziek gebruiken illusie om de werkelijkheid te verbeelden, en daar blijft meer van over dan van webnieuws. Webnieuws verhuult wat er gaande is. Webnieuws is de bovenstroom. Houvast vindt U in de onderstroom. Literatuur is het bezinksel van de bovenstroom. Literatuur is geduld, maar,’ laat hij traag volgen, ‘Es mangelt der Welt an Geduld.’

‘De streektaalboeken komen straks ook van Kentucky Fried Chicken, bedoelt U dat?’ zeg ik, ‘En van McDonalds, maar of we dan de kip en de Hamburger nog herkennen?’

‘Euphemia,’ Lutgen wijst naar de halfvolle kast onder het raam, ‘wilde de basis van het volkseigene behouden. Ze verzamelde de taal, het Volkseigene van het Moor, ook al was dat bij haar thuis een besmet woord. Volkseigene.’

‘Ik was van plan - puber was ik - leraar Duits te worden,’ zegt Lutgen. ‘Dat is er niet van gekomen. Duits, Grammatik, Literatur, heb ik me wel eigengemaakt, maar voor leraar ben ik niet in de wieg gelegd. Ik mis “empathische Gefühle für Kinder”. Euphemia heeft me dat laten zien.’

Ik schenk hem en mij opnieuw thee. Op straat wordt het drukker. Ik kijk opzij langs de boeken in de etalage. Ouders met tieners. Enkele. Lutgen volgt mijn blik.

‘Voor twaalf uur komt er geen klant. Ik kan de deur gerust gesloten laten. Zo gaat dat in Leer. Praten over oude boeken en over de dingen die voorbijgaan, das gefällt mir.’

Ik knik.

‘Euphemia haalde me over met de lerarenstudie te stoppen. Dat was niet zo moeilijk. Ik had nog nooit verkering gehad. Wat wil je, naïeve jongen uit Bonn die net *im wunderschönem Monat Mai* uit zijn hoofd had geleerd, maar niets van het gedicht begreep. Het rijmde, maar dat was alles. Tot Euphemia.’ Lutgen wacht. ‘Euphemia leerde me geloven.’

“Liebe muss man lernen.” was een Schlager uit mijn kindertijd. Ik zong met Heino, Freddy Quinn, Udo Jürgens, Rex Gildo. Alles über Liebe, maar ik had geen idee wat het was. De kinderziel was nog niet rijp voor liefde. Niet voor de meisjes, niet voor literatuur, niet voor kunst, niet voor muziek. Niet voor landschap en taal.

Liefde is een gevoel, geen ambacht. Het duurde een kindertijd voor me dat helder werd. Later word ik tachtig, als ik nog niet dood ben.

‘Theologie was een goede uitweg. Theologie is een prettige basis voor een antiquair,’ zegt Lutgen. ‘Ik bleek geen leraar, en ook geen Pastor, maar ik bleek wel geschikt als regisseur. Mijn kunde kon ik kwijt bij *Navigare*, de Theaterverein in Papenburg. Kleine groep, gemotiveerd, gedreven en gedisciplineerd, het tegendeel van wat ik voelde voor het leraarschap. Euphemia zocht de toneelstukken uit. Ze speelde mee. Hartstocht.’

‘We speelden stukken in Plattduuts. Boerendrama’s, persoonsverwisselingen, een veenbaas werd te kakken gezet door arbeiders en aan het eind kwam alles weer goed. De zoon van de veenbaas trouwde met de dochter van de turfgraver. En na jaren werd het nageslacht van de veenbaas met een tweeling - jongetjes natuurlijk - verzekerd. Turftoneel als spiegel van de samenleving, verbeelding van behoefte aan veiligheid, aan ordening en aan troost.’

‘Tussen de schuifdeuren,’ zeg ik.

‘In het begin voelde ik minachting voor die platte stukken, maar in de loop van de jaren is dat veranderd. Ik heb de diepere betekenis van streekromans en ostfriesisch toneel leren begrijpen. Het lijkt aan het oppervlak heel banaal, maar dat is niet zo. Streekcultuur laat de ziel van het volk zien.’ Lutgen laat “Liebe” achterwege.

‘En als die cultuur dooft?’ zeg ik, ‘wat gebeurt er dan met de ziel?’

Lutgens blik dwaalt tussen rekken en stapels door.

‘Ik heb van haar gehouden, en bij vlagen ook niet. Zoals dat gaat.’

Ik weet niet waaraan ik zijn bekentenissen te danken heb. Ik ben niet op zoek naar zielenroerselen van wildvreemden, maar die zielenroerselen laten zich niets gelegen liggen aan mijn bedoelingen.

‘Als ik hier in de winkel ben, heb ik haar nog een beetje bij me,’ zegt Lutgen, en met milde blos op zijn gezicht, ‘met elk boek dat ik uit haar verzameling verkoop, neem ik meer afstand.’

III.

“De hese Dag harr de Sünne schenen: up de swarte Eerde un hör Meertmaantskleeed, up all de rode Dacken van de lüttje Stadt, up hör grise Straten un wat dar up krimmelde un wimmelde.”

Lutgen langt mij *Keerlke* van Wilhelmine Siefkes. *En Gang Dör en Kinnerland* staat op de titelpagina. De rug ontbreekt. Als ik de tijd neem kan ik door het garen heen het aantal katernen tellen.

‘Acht euro,’ zegt Lutgen. ‘Erster druck; beschädigd. Nicht signiert.’

‘Moeilijk te lezen,’ zeg ik. ‘De scherpe letters.’

‘Fette Fraktur, het zijn gebroken letters van voor de Tweede Wereldoorlog. In 1941 heeft Hitler die gebroken letters afgeschaft. Hij kon dat. Hitler kon alles; maken en breken. Een Jood had die “Fette Fraktur” ontworpen. Joden deugden niet. “Ongedierte”. Wilhelmine Siefkes was ook niet langer erwünscht. Wat ze in Plattduitsch schreef beviel de Nationalsozialisten niet.’

Aan de gevel van de Katholische Kirche zag ik een bronzen plaat: Vikar Hermann Lange op 10 november 1943 in Hamburg onthoofd, samen met drie andere geestelijken. Uit naam van het Duitse Volk. Hermann Lange uit Leer preekte in Lübeck tegen de nationalsozialisten.

Hermann Lange, Eduard Müller, Johannes Prassek en de evangelische predikant Karl Friedrich Stellbrink hebben het geweten op hun eigen Kristallnacht. Ze hebben geweten wat ze deden, hun bloed vermengde zich naast het hakblok.

‘Het zit in de volksaard,’ zegt Lutgen, ‘terughoudend, afwachtend, conservatief. Wat wil je ook in het veen. Maar dat zegt niets over de innerlijke gloed en betrokkenheid.’

Lutgen wacht. Ik wacht.

‘Mijn vrouw was half joods in Leer. Haar vader was een hele jood in Leer. Hij heeft de oorlog overleefd. Niet alleen bij U, ook aan deze kant waren er onderduikers. Sommige Duitsers zijn verraden, andere niet. Sommige Duitsers waren verraders, andere niet. Wat dat aangaat zijn Duitsers niet te onderscheiden van Drenten.’ Hij zegt het zonder stemverheffing, zonder sneer. Het is een constatering.

Lutgen kijkt over de lage boekenkast naar buiten, langs de perspexhouders die de boekjes uit de Insel-Bücherei overeind houden. Goethe, Schiller. Het regent zachtjes met vlokken natte sneeuw, vandaag valt de handel dood.

‘Dat stoort me wel, als ik het heel on-Duits mag zeggen, dat alle Duitsers over één kam worden geschorren. Alsof we allemaal fout waren, hier in het Moor. Niet alle streektaalschrijvers waren fout, ik vertelde U al van Wilhelmine Siefkes. De nazi’s, de nationalsozialisten waren liefhebbers van sibbekunde, van Blut und Boden.’ Lutgen kijkt me aan: ‘Voorzover liefhebben en nationalsozialist samengaan.’

Jan Naarding zat kort in hechtenis, na de bevrijding. “‘n Mooie riege woorden hef ‘t Drents veur *kwaod*,” schreef Naarding, “Prekkeseer er maor es oover wat of ‘t verschil is”.

“Ik heb U lief mijn heerlijk landje” is door de Kulturkammer besmet. Jan Uilenberg. Laat ons zwijgen.

‘Na de dood van Euphemia, meine Frau, heb ik *Theaterverein Navigare* achter me gelaten. Euphemia wilde het repertoire van het Volkstheater eenmalig inruilen voor, noem het, literair theater. Ze had *Der Chemiker* gelezen, *das dramatische Leben von Fritz Haber*. Haber, joods chemicus die in 1908 de ammoniaksynthese had ontworpen. Haber maakte massaproductie mogelijk

van kunstmest, maar ook van explosieven. En van al die andere stoffen die een Chemiker kan maken. Gif-gassen.'

'Chemici hebben oplossingen,' zeg ik.

'Fritz Haber, de jood, maakte Zyklon, de basis voor het Vernichtungsgas van Hitler. Het toneelstuk maakt de dilemma's wakker. Kiezen, voor of tegen de dood, voor of tegen leven in vrijheid. Euphemia was betrokken, enthousiast, maar enthousiast is misschien het verkeerde woord. Ze vond raakvlakken, herkenning. Ik las het boek. Joden, oorlog, gifgassen, hartstocht, nationalsozialismus, kinderleed, zelfmoord. "Het is te zwaar", zei ik tegen Euphemia, maar ze wilde het op de planken.'

Lutgen wacht en kijkt naar het bordje aan de deur.

'Ze was toen al ziek.'

Hij verlegt zijn blik naar buiten.

Aan de overkant van de straat zit juwelier Rehl Schubert. Goldankauf: Münzen, Zahngold, Altgold, Uhren. Inkoop van zilver en goud. Gouden tanden. Ook van joden. "Gute Zeiten" heet zijn nering.

'Ik las *Der Chemiker* opnieuw. "Het drama is te expliciet," zei ik. "Alles is historisch verantwoord. Elk zegt wat er destijds naar letter en geest is gezegd, alles komt onverfrozen naar voren." Mijn bezwaren maakten geen indruk op Euphemia.' Hij wrijft zijn dubbele ring tussen duim en wijsvinger van zijn vrije hand. Lutgen kijkt me aan, alsof hij haar na al die jaren nog steeds niet begrijpt.

'Ik hoor meine Frau nog zeggen: "Door de inzet van Haber kwamen bij Ieperen 15.000 soldaten om bij de aanval met giftig chloorgas en later nog meer door mosterdgas. Als je dat in een film weergeeft is het

schokkend. Wij maken geen film. Op toneel willen we niet schokken; ontroering zoeken we, bezinning. We laten op de Bühne mensen van vlees en bloed zien. Niet de uitvoerders van de aanval op de cultuur zetten we op de planken, maar de ontwerpers van een betere wereld. Hoe die wereld dan ook uitpakt.” misschien had ze gelijk. Euphemia.’

Lutgen strijkt traag over zijn kin. ‘En ze zei: “Veel van die ontwerpers hebben de wereld onherstelbaar verbeterd. De vooruitgang heeft een prijs: de ziel.” Misschien had ze gelijk.’

Ik veeg met mijn wijsvinger de kruimels van het gebakshoteltje.

‘Het was aan mij om de strakke en bij vlagen statische dialogen van *Der Chemiker* met passie op het toneel te krijgen. “Liever Tsjechov” zei ik nog, maar dat hielp niet. “Tsjechov heeft zijn verdiensten”, zei Euphemia“, maar hij is een Rus. Ik wil het dichterbij. Heel dichtbij. Haber is van ons, ook al is hij door Hitler verjaagd.”

‘Ik stelde *Der Chemiker* voor aan *Navigare*. Ik weet niet of toen al helder was dat ik niet meer in de opvoering geloofde. Twee mannen en vijf vrouwen had ik tot mijn beschikking. De verkeerde rollen. Mannen had ik nodig. Echte mannen. Ik was daar niet treurig over.’ Lutgen staat op en draait het bordje aan de deur.

‘Einen Monat später war Euphemia verschieden.’

“*Weet ji wal wor Løbje wohnt...*”

‘Ga maar bij Schuster kijken in de Mühlenstraße. Schuster heeft de meest recente uitgaven over Ostfriesland. Zijn hele leven heeft hij het Plattduuts hoog in het vaandel gehad. Maar,’ zei Lutgen, ‘U moet snel zijn. Schuster is 84 Jahre en hij stopt met zijn Verlag.’

In de etalage ligt *Weet ji wal wor Løbje wohnt...*, een boek met wit hard kapt met een tekening van een Ostfriesische Bauer op de voorkant. Een boer met een Duutse pet als mijn opa, volle baard en een gans op z'n armen. Theo Schuster is Autor bij zijn eigen Verlag. Het bloed kruipt waar het niet gaan kan, als er geen grote uitgever te vinden is, dan is er altijd een eigen weg.

Das einstige Zusammenleben von Juden und Christen in
Ostfriesland wird in diesem Buch wieder lebendig.
Hoch- und niederdeutsche Geschichten und Gedichte.
Redensarten, Sprichwörter und Begriffe,
Anekdoten und Witze

fügen sich zu einem faszinierenden, bisher kaum beachteten
Kapitel ostfriesischer Kulturgeschichte.

Manche dieser Texte wurden verdrängt und tabuisiert,
die meisten sind heute kaum noch bekannt.

Hier werden sie erstmals in Zusammenhang dokumentiert.

‘Euphemia, vol in het leven,’ had Lutgen gezegd, ‘en plots het bericht dat het leven eindig is.’

Euphemia had haar rol gespeeld. Ze had altijd in geleende tijd geleefd, vond ze. Haar vader was ondergedoken geweest bij de ouders van Vikar Hermann Lange. Euphemia's moeder was ook jong gestorven. Het verhaal woekerde voort. Zo was het leven.

Lutgen had het bordje weer op *Kleine Pause* gedraaid.

Hij had de deur niet afgesloten en was met me meegewandeld in de richting van Büntings Teemuseum, naast het Heimatmuseum de belangrijkste toeristische attractie in Leer. In een mandje de theekopjes, vorkjes en schoteltjes.

‘U kunt zich natuurlijk verdiepen in de teloorgang van de taal, van Uw taal, onze taal. U kunt een verzameling streektaalboeken aanleggen en ze bewaren tot Uw slotakkoord, of tot het uitdoven van Uw Moderspraak. Het einde komt wellicht uit onverwachte hoek. Misschien krimpt de bevolking in ons land,’ -Lutgen maakte geen onderscheid, hij deed of er geen grenzen waren getrokken - ‘sneller dan de taal bij kan houden.’ Hij nam de tijd.

‘De Joodse cultuur is voor een deel verwoest, net als de Duitse. Maar er is genoeg overgebleven voor een nieuw begin, een doorstart die een andere verschijningsvorm heeft gekregen. Misschien duurt het enige tijd voor we de nieuwe vorm herkennen. Voor we het oude in de nieuwe vorm ontdekken. De oorlog heeft zes jaar geduurd, vijf bij U, maar er is een hele geschiedenis aan voorafgegaan. We hoeven niet te doen alsof Duitsland, Emsland, pas sinds 1933 bestaat. Er is veel meer en er zijn veel boeiender zaken dan der Krieg.’

Het was droog geworden. We stonden dichtbij de etalage van Musswessels. Buiten een tafeltje met een stoel. Asbak op het tafeltje. Laat ons roken.

‘Streektaal, streekcultuur, streektoneel, het lijkt misschien kneuterig, maar het is een volkseigen erfenis die we kunnen en moeten koesteren. En,’ liet hij erop volgen, ‘dat is iets anders dan verheerlijken. We hoeven onszelf niet te verheerlijken. De geschiedenis - het antiquariaat - laat zien wat beklijft. En wat we niet meer onder ogen willen of kunnen zien, verdwijnt langzaam uit ons gezichtveld.’ Hij aarzelde. ‘De oorlog en the af-

termath van de oorlog - laat ik een Engels woord gebruiken, dan komt het minder dichtbij - vindt U niet in de streektaal literatuur. Ik ken nauwelijks een verhaal over 'foute' ouders, over broers in het verzet of aan het front. Wie enkel streektaalliteratuur leest zou niet weten van de verschrikkingen.'

'Siegfried Lenz, Günter Grass, anderen van eigen bodem hebben de oorlog naar voren gehaald en ons geconfronteerd met de holocaust. Ze hebben ons uit de illusie van onschuld gehaald, alsof der Krieg ons is overkomen en we passieve deelnemers waren. "Wir haben es gewußt". En omdat we 1939-1945 onder ogen zien, kunnen we verder in het verleden kijken en achterhalen wie we zijn en waar we vandaan komen, kunnen we naar de toekomst kijken. Wij zijn Deutsche, Saksen sind wir, met een verleden waar we elkaar in kunnen vinden.'

Blijkbaar keek ik Lutgen met enig ongeloof op mijn gezicht aan.

'De Duitsers zijn over elke grens getrokken, niet om oorlog te voeren, maar om de wereld te verkennen. Ontdekken, dat is hun Sturm und Drang.' Lutgen vervolgt: 'De helft van Uw medewoners komt uit deze Heimat. Hannover, Papenburg, Leer.'

In de Brunnenstraße leek Lutgen bij het invallen van de schemering zijn hele leven aan te moeten raken, en de geschiedenis van zijn voorvaderen, tot ver voor de Tweede Wereldoorlog.

'In de Regionalliteratuur vind ik, vindt U niets van dat alles. Nur Romantik.' Hij haalde diep adem en zei: 'Romantik, das is der Tod.'

Lutgen sprak niet langer voor zich alleen. Hij omsloot me in zijn filosofie. Ik zag de halve plank onder het raam met uitkijk op de Reformierter Kirchengang, de plank met Euphemia's boeken met steeds minder

boeken. De plank onder het raam met kaarten van een ongedefinieerd gebied. Internet als kanker in een culturele eigenheid en omgekeerd. Ik dacht aan de biografieën van de oude garde van plattduutse schrijvers die ik geen € 35,= waard vond. Ik zou deze schrijvers vergeten, ook als ik de laatste moest zijn om ze nog te herinneren. Ik wachtte tot Lutgen zeggen zou: "Liebe, das is der Tod".

'Ich bedanke mich,' zei Lutgen.

De boekhandelaar keek me kort aan en schudde mijn hand. Ik zag hoe zijn blik zich verplaatste naar de Konditorei. Lutgen trok het mandje met theepot en glazen lichtjes in de hoogte en glimlachte door de vensterruit. Ik liet zijn hand los. Ik hoefde niet te zien wat hij zag. Ik wist het. Hij stapte een andere wereld binnen. De boekwinkel van Schuster Verlag was binnen schootsafstand.

Theo Schuster verzamelde goede en goed foute grappen over joden, over christenen. Zelfspot over het incorrecte en het platte. Wat hadden we als kind gelachen om Sam en Moos en over joden die weten hoe duur een viool is. Grappen over voorhuidenverzamelaars. Ik weet niet of ik die grappen en anekdotes wil lezen. Misschien koop ik het boek om het in de trein naar huis te vergeten. Als ik met het boek naar de kassa loop, valt mijn oog op THE GERMAN GENIUS.

Lutgen had de naam Peter Watson laten vallen; auteur.

'Als U wilt weten wat de bijdrage van Duitsers is aan de renaissance van de wereld, en dan bedoel ik niet alleen de cultuur uit vorige eeuwen op een beperkt grondgebied in Europa, maar mondiaal en op alle terreinen, cultureel en wetenschappelijk - scheikundig als U wilt - lees dan THE GERMAN GENIUS.'

Bijna duizend bladzijden kijken me aan.
In Fette Fraktur spiraliseren op het omslag de aforismen:

The Germans dive deeper / but they come up mud-
dier. / Wickham Steed. German problems are rarely
German problems alone. / Ralf Dahrendorf.

Op de rand van de achterflap laat Martin Heidegger weten dat:

The planet is in flames... Only from the Germans
can come the world-historical reflection, provided
that they find and preserve their German element.

En over het Duitse genie zegt Fritz Stern dat:

The word "genius" in German has a special over-
tone, even a tinge of the demonic, a mysterious po-
wer and energy; a genius / whether artist or scien-
tist / is considered to have a special vulnerability, a
precariousness, a life of constant risk and close to
troubled turmoil.

Ik blader naar het hoofdstuk over The "Fourth Reich"
en blijf steken bij een *American Poem* van Bertold
Brecht, een van de Duitsers die grenzen verkende en
grenzen verlegde.

Hounded out by seven nations,
Saw old idiocies performed,
Those I praise whose transmutations
Leave their persons undeformed.

Ik wandel door de Mühlenstraße en vraag me af wat er

deze dag aan en in me is veranderd. Door wie of door welke idioteriën werd ik opgejaagd? Of ben ik dezelfde man die ik was, op weg naar huis?

Bij Konditorei Hoppmann bestel ik een broodje ham. “Wir leben Backen...” staat in neon op de binnenmuur. Dit is geen Kultur, weet ik. Dit is reclame.

Eugene O’Neill brandt in mijn jaszak. Ik had geen boek willen kopen. Ik had zonder verleden tijd uit Leer willen vertrekken. Lutgen liet me niet gaan zonder herinnering. Hij gaf me een ansicht “Wie liest man eigentlich eine Frakturschrift?” met een legenda van het alfabet. Hoe lees ik het verleden van een ongebroken volk, van een grenzenloos vaderland?

Ik kocht *Fast ein poet* en *Keerlke* met beschadige rug. In een hoek bij het raam maak ik - met Kaffee ohne Kuchen - een begin met Eugene O’Neill en lees zijn biografie achterin het boek. O’Neill kende geen vaste plek, altijd onderweg was hij, met toneel.

‘Ik ga van de theorie uit,’ zegt O’Neill in een interview in 1946, ‘dat de Verenigde Staten - in plaats van het meest succesrijke land van de wereld te zijn - de grootste mislukking zijn... Wij zijn de beste illustratie van het bijbelvers: “Want wat zal het een mens baten, als hij de hele wereld wint, maar zichzelf schade toebrengt?”’*

Ik ben de enige klant bij Hoppmann. Het is na zessen. Vanuit de lichtkooi met een enkel achtergebleven brood in de rekken achter de toonbank, kijk ik in de duisternis. Fraulein Hoppmann achter de koelvitrine met kwarkgebak en andere Torte glimlacht naar me. Als ik blijf kijken loopt ze naar achteren. Ik maak een

foto van de straat en zie mezelf weerspiegeld in de ruit.
En op de foto fixeer ik aan de andere kant van het glas
Herr Lutgen en Fraulein Musswessels in grijze vegen.

Ik sta op, betaal en trek mijn jas aan. Buiten valt
steeds meer natte sneeuw.

‘Moin.’

Fraulein Hoppmann doet de deur in het slot en laat
de lamellen zakken. Geen ster te zien.

Interbellum

‘Geert Mensen,’ zeg ik. ‘Geert Hindrik Mensen. Ik heb een kamer gereserveerd voor twee nachten.’

De man in de voordeur, midden vijftig, schat ik - donkere schipperstrui en nette spijkerbroek - schudt me krachtig de hand. Hij is de baas van het logies-met-ontbijt, en als hij dat niet mocht zijn, wil hij helder maken dat niemand om hem heen kan zonder zijn instemming.

‘Jonathan van de Betuwe. Welkom.’

Sonore stem. Kleine handen met een stevige greep. Grijs krullend haar als permanent-hair-wave zoals ik dat van mijn zuster ken, toen ik nog tiener was en - in mijn ogen - Anita al het stadium van volwassenheid had bereikt.

Huize Tabernakel is een vreemde naam voor een bed-and-breakfast in Exel, zoals Exloo in de volksmond heet, maar daar is vast en zeker een reden voor. Het logies bestaat uit een dubbel arbeidershuisje. Achter de voordeur zie ik dat de binnenmuur van de twee huisjes deels is weggebroken. Ik stap een ruime hal binnen met zes deuren die toegang geven tot de keuken, de gastenverblijven, de eetkamer en het appartement van de eigenaar. Drie deuren rechts en drie deuren links. Een bovenverdieping ontbreekt, wellicht is er een vliering. Er is logeergelegenheid voor maximaal vier personen, twee per kamer, honden niet toegelaten en dat staat me aan. Ik heb het niet op honden. Op het web zag ik de indeling van de kamers. Lits jumeaux - ook voor oudere echtparen - een wastafel, douche met toilet. Sober, maar ruim voldoende voor een paar nachten.

Tegen de achtermuur van de hal staat een smalle salontafel met een tabernakel op een marmeren blad

met scheur. Het deurtje is dicht. De goudgele sleutel steekt in het slot. Op het tabernakel staat een matgouden kroon met rode bolletjes op de punten. Achter het tabernakel is een grote spiegel, en als ik een kleine stap opzij doe, zie ik mezelf in de buitendeur staan. Ik zie een bijna kaal ovaal hoofd, donkere wenkbrauwen en een zachtrood gezicht van de winterkou boven een winterjas met de knopen open. Mijn donkerrode stropdas steekt af tegen het lichtblauwe hemd en het donkere colbert. Man op leeftijd, maar nog niet oud.

‘Een tabernakel, bewaarplaats van het heiligste der heiligen,’ zegt Jonathan van de Betuwe, die me ziet kijken, ‘maar misschien wist U dat al. Komt U binnen. U bent al binnen. Kom verder. Be my guest.’

Ik knik. Ik ken tabernakels uit de kerk - en meer nog uit musea waar de restanten van het katholieke geloof voor de eeuwigheid onderdak proberen te vinden. Mijn kindertijd is ver weg, maar ik weet nog veel van die jaren, soms meer dan ik zou willen weten - die erfenis deel ik met Anita - maar ook dat slijt.

‘Hier is uw kamer.’ Van de Betuwe opent de deur naar de kamer aan de voorzijde van het logies. ‘Wilt u koffie of thee?’

Ik heb mijn koffer in de kamer achtergelaten, mijn jas op de hanger geschoven, tandpasta, borstel en scheerzeep op de wastafel gezet. Ik liet mijn iPhone achter in de oplader.

‘Bent U verzamelaar?’ Ik knik met mijn hoofd naar de uitstallingen in de ontbijtkamer. De pendule slaat plechtig vier uur. Op een plank boven de lambrizing, op marmeren plateautjes, op eikenhouten voetstukjes staan tientallen heiligenbeelden. Maria met een devotielampje. Jozef met hamer en zaag. De heilige Anto-

nius met lege handen. Sint-Sebastiaan met pijlen door zijn borstkas, de heilige Gerardus met kruis en stralenkrans. Beelden in hout en beschadigd gips. Aan de knop van de servieskast hangt een rozenkrans. Boven de gootsteen zie ik een wijwaterbakje, net groot genoeg voor een gastenzeepje. Het enige wat lijkt te ontbreken is Gregoriaanse muziek. Ik hoor enkel de hoge tonen van wind door de kier van het bovenraam en het ruisen van kale populieren op de erfscheiding.

Het is namiddag, en buiten begint het al te schemeren. Exloo bereidt zich voor op kerstmis. Werklui waren bezig de feestverlichting aan te brengen. Om de vijftig meter een mijterboog met spaarlampen en linten vanaf de voorgevels naar de straat, afgewisseld met rendieren in neon.

Jonathan van de Betuwe schuift zijn beker met koffie naar het midden van de tafel.

‘Welk verhaal wilt U horen?’ vraagt hij. ‘Ik kan U meerdere verklaringen geven voor de religieuze kunst ... en kitsch hier in dit huis.’

Ik zeg niets. Het lijkt alsof Van de Betuwe een te grote stap heeft gemaakt.

‘Serieus,’ zegt hij met lagere toonhoogte.

‘Ik kan meerdere verklaringen bedenken voor de aanwezigheid van al deze paraferalia, maar er zijn maar een paar die dichtbij de werkelijkheid komen.’

‘De werkelijkheid!?’ Ik probeer verbazing en vraag tegelijkertijd in mijn stem te leggen.

Jonathan van de Betuwe staat op. Hij pakt de koffiekop en als hij mijn kopje bijvult zegt hij: ‘U wilt nog wel?’

Van de Betuwe was bijna dertig jaar leraar klassieke talen in Emmen. Stedelijk gymnasium als onderdeel van de gemeentelijke scholengemeenschap. Grieks en Latijn eerst alleen voor de kinderen van de gegoede

burgerij, voor leerlingen opgegroeid met wat toen nog Algemeen Beschaafd Nederlands heette.

‘En met voldoende hersenen,’ had hij gezegd, en ‘later waren klassieke talen voor iedereen die de toelatingstest kon doorstaan, iedere Drent en al die anderen - de Söders, de Taxen, de Ter Horsten, de Van der Daasdonken, de Van der Krogten - die uit den vreemde naar de Zuidoosthoek kwamen. Bestuurders van AKU en ENKA. Intellectuelen die de binnenlanden werden ingevlogen. Ik zeg het kort door de bocht.’ Van de Betuwe slaat zijn platte hand ritmisch op het tafelblad.

Ik proef een nasmaak van een loopbaan die langzaam is verzuurd, maar misschien vergis ik me.

‘En U weet hoe dat is gegaan, de laatste vijftien jaar. Onderwijs, wetenschappen, kunst, cultuur. Nee, vroeger was niet alles beter. Maar wel veel.’ Van de Betuwe beweegt zijn mondhoeken bijna onzichtbaar omhoog. ‘Ik ken vroeger, ik ken mijn klassieken. Grapje.’

Misschien heb ik inderdaad toelichting nodig bij de uitspraken van deze gastheer die geschoold lijkt in Griekse beginselen, Romeinse wetten en een vleugje zelfspot.

‘Tweeduizend jaar geleden was de wereld niet noodzakelijkerwijs beter, maar misschien waren sommige mensen wel slimmer,’ zeg ik.

De pendule galmt opnieuw door de eetkamer.

‘Half vijf,’ zegt Van de Betuwe.

Hij haalt de kopjes van tafel en zet twee glazen neer. Hij vraagt niet wat ik drinken wil, maar haalt een fles rode wijn uit een onderkast.

‘Chileens. Goede wijn. Niet te zoet. Krachtig, niet kinderachtig en ook niet koppig. Past goed bij mij. Ook bij U, vast.’ En hij vervolgt: ‘Als U water bij de wijn wilt. Ook prima. Daar is de kraan. Daar staan de glazen.’

Ik bedank.

De bediende in *Ghandi* is een jonge vrouw in een lange matgele jurk. Lichtroze lippenstift geheel in stijl bij de nagellak, blauwzilveren ogenschaduw. Ik hoor de blok-hakken op de plavuizen. Hollands als een Drentse Hollands kan zijn. Permanente glimlach en een okeren stip ter grootte van vijftig cent boven de neus. Teken dat ze haar maagdelijkheid heeft ingeleverd. Ze vraagt “of wat u wil drinken?” Door het gangpad in de pijpenla rent een kind van een jaar of zes. ‘Mamma, mamma, mag ik inschenken?’

Het Tabernakel serveert geen diner. Ik had Van de Betuwe gevraagd naar een middenklasse eetgelegenheid in Exloo voor hij mij zou aanbieden met hem mee te eten. Ik wilde niet bij Jonathan van de Betuwe aanschuiven. Bed-and-breakfast houd ik graag aan de naam. Ontbijt en slapen. Of zoals bordjes vermelden: *Smikkel'n en Slaop'n*.

Ik neem een milde kerrieschotel, maar de smaak kan me niet treffen. Ik heb mijn gedachten bij de zandgrond, het veen en wat er is veranderd in de jaren dat ik niet ‘thuis’ was. Ik had de wortels met mijn geboortegrond doorgesneden, meende ik, maar ze blijken hardnekkig. Hardnekkig als onkruid dat sluimert en dat, tientallen jaren ongemoeid gelaten, toch weer de kop opsteekt.

De ‘boeddhistische’ serveerster mist haar verstandskiezen in de bovenkaak, en niet alleen de verstandskiezen. Ze lacht permanent. Ik zeg dat alles smaakt. Opa komt het kind halen. Ik haal NRC/HANDELSBLAD uit mijn jas.

‘Koffie na, ja doet u maar koffie na.’

‘Twee jaar geleden ben ik gestopt met lesgeven,’ zegt Van de Betuwe. Hij had me binnen horen komen en nodigde me voor een slaapmuts.

‘Hora finita est. Het was hoogste tijd. Ik had nog jaren verder willen gaan, slaaf van mijn pensioenpremie, maar Wilma vond het genoeg. Mijn vrouw. Ze vond dat ik met het echte leven moest beginnen.’ Hij wacht even en ik wacht met hem mee. Ik hoef niet te vertellen van *Ghandi* en boeddhisme in Exel.

”Het interbellum” noemde Wilma dat. De tijd tussen twee oorlogen. De oorlog van het werkzaam leven en de oorlog van het einde, de aftakeling.’

De uitbater wijst om zich heen.

‘Deze beeldtentoonstelling was van haar. Van Wilma.’ Jonathan van de Betuwe spreekt in de verleden tijd.

‘Wilma beheerde de schepper, de apostelen, de heiligen en de profeten. Ze zorgde voor de rituelen in huis.’ Van de Betuwe zegt het zonder wrok, het leek hem wel goed te passen.

‘Heel prettig, die zekerheden,’ vervolgt hij en na een korte pauze: ‘Ze leeft niet meer. We hebben na de verhuizing dit onderkomen twee maanden gedeeld, toen was ze weg. Ineens. Drieëndertig jaar getrouwd. Drieëndertig jaar en drie maanden.’

Jonathan van de Betuwe leegt traag zijn glas tot de laatste druppels - zijn hoofd ver naar achteren gebogen - en schenkt bij.

‘Ze had haar laatste oorlog verloren voor die goed en wel was begonnen.’ Hij wijst om zich heen. ‘Ik heb alles laten staan en langzaam ben ik eraan gewend. Aan de beelden, niet aan haar afwezigheid. Deze beeldentuin hoort bij *Het Tabernakel*. Misschien word ik ook een van de meubelstukken. Of heilige,’ lacht hij. ‘Ik wacht af. In pace.’

In hotel-café Bussemaker is een cultureel programma tijdens de zondagslunch. *Taal an taofel* als eredienst,

niet voor het opperwezen, want de god van de christenen en de god van de joden - niet noodzakelijkerwijze één en dezelfde - is op deze rand van zand en veen al eeuwen onbekend. *Taol an taofel* is een eredienst voor het behoud van de streekcultuur - met stampot zuurkool en hutspot - en dan vooral van het dialect. Ik had het programma op het internet gevonden.

‘Ga gerust kijken,’ had Jonathan van de Betuwe gezegd. ‘Ik ben een paar keer geweest. Niet onaardig, de eerste keren.’ En hij vervolgt: ‘Ik woon hier nu te lang om weg te gaan en U zult me ook niet horen zeggen dat ik spijt heb van mijn besluit om uit het Wilde Westen naar het Wijze Oosten te verhuizen. Wilma en ik wilden onze kinderen buiten in de natuur op laten groeien. Niet in de Randstad. Dat is gelukt. We waren jong, onbevangen en we hadden romantische ideeën, zoals dat hoort. Australië en Canada waren te ver. Brazilië ook.’ Van de Betuwe neemt een slok. ‘Drenthe, Exloo. Toch een beetje emigratie. Een beetje buitenland in eigen land.’ Hij herstelt zich. ‘Ik zeg eigen land, maar het liefst vermijd ik die bezitsterm. Het is eerder omgekeerd. Het land bezit mij, net als ik onderdeel uitmaak van het heelal.’

Hij beweegt zijn gekromde armen naar elkaar, alsof hij de wereld omarmt.

‘De kinderen wonen in Den Haag, Londen en Rotterdam. Een dagreis hier vandaan, maar, ik skype.’

”Het hef de hiele dag regend.” Dat betekent “Het heeft de hele dag geregend”, dat is niet zo moeilijk te begrijpen.’ Van de Betuwe geeft les over de streek.

Ik begrijp de woorden en de zinnen. Ze hebben me gevormd, net zoals ze Anita hebben gevormd en hele generaties die met me zijn opgegroeid. Ik onderbreek

Van de Betuwe niet, niets is zo prettig als bevestigd te worden in het eigen gelijk en het liefst veelvuldig in herhaling te horen van wat je al weet. Het geeft een *boost* aan de eigenwaarde. "Hoe knap ben ik eigenlijk al!"

'De streektaal is vooral een klinkervariant op de standaardtaal. En het gebruik van verkleinwoordtjes is endemisch,' zegt Van de Betuwe. 'Maar wat ik ook hoor, of juist niet hoor in deze zin - en in veel andere zinnen - is het plaatsbepalende bijwoord "hier". De Drent zegt niet: "Het hef "hier" de hele dag regend." Dat hoeft in deze contreien ook niet. De hele wereld is immers gelijk aan zoals het hier is. Nadere aanduiding is volstrekt overbodig. Het doet me heel sterk denken aan Michel de Montaigne in zijn essays. De Fransen op het platteland rond Bordeaux hadden in de zestiende eeuw ook geen besef van andere landsdelen. Als het regende in het dorp, dan regende het op de hele wereld. Het besef van andere werelden, van andere streken, van andere volkeren was afwezig. En dat,' zegt Van de Betuwe met nadruk, 'terwijl Amerika al bijna een eeuw eerder was ontdekt. De plattelanders wisten van niets. Wonderbaarlijk.'

Anita trouwde met Gregory, mijn zwager van Bonaire. Hij kwam bij ons op bezoek. Ach, ik overdrijf als ik zeg dat de Drenten in dikke rijen langs de straatrand stonden, maar ik zat er niet ver naast. Ze hadden nog nooit een zwarte gezien. Nog nooit een nikker in het echt. Nikker, het was geen scheldwoord. Een zwarte heette een nikker, of Zwarte Piet.

Aangaande het geloof in Sinterklaas - en niet alleen in die bisschop van Myra - is nog weinig veranderd. Er zijn rendieren bijgekomen, en Amerikaanse konijnen met jingle bells.

'Hoe ik de Drenten zou karakteriseren, vraagt U?'

Van de Betuwe trommelt met zijn vingers op tafel. Hij schuift NRC-NEXT opzij. ‘Geen ambitie, geen ambitie. Wilma werkte op het arbeidsbureau in Borger. Er waren mensen, families, die generaties lang geen betaald werk hadden gehad. Krijg die maar aan de slag.’

‘Geen industrie. Geen industrie. Enkel zand, veel zand en,’ Van de Betuwe wijst naar de straatkant, naar het oosten, ‘en veel veen.’

‘Het lijkt erop dat met het veen en de turf ook de identiteit van de Drenten is verdwenen. Soms denk ik dat niemand hier nog weet wie hij is.’

‘Dat geldt misschien niet alleen de Drenten,’ zeg ik.

‘Misschien,’ zegt Van de Betuwe. ‘Misschien. Maar ik voel het hier elke dag. Gebrek aan identiteitsgevoel.’ Hij knikt, alsof hij het voor het eerst op deze manier formuleert.

‘De besten zijn vertrokken en nooit weer teruggekomen. Dat is ook natuurlijke selectie. Darwin en Mendel hebben dat uitgebreid opgeschreven. Trouwen en voortplanten binnen de sociale klasse, binnen de sociale onderklasse en binnen het dorp, binnen het geloof of binnen het ongeloof. Ach, het is hier niet anders dan in de Wouden in Fryslân, in Het Bildt, op het zand in Drenthe, Zwartemeer, Barger-Oosterveld. Vrijen buiten het dorp werd niet op prijs gesteld. “Blief van oenze vrouwlu of.” Het woord inteelt zul je me niet horen zeggen. Maar als ik me afvraag hoe het kan dat de orthodoxie en andere dommigheid zolang stand kan houden, komt dat woord wel bij me boven.’

‘Gedrag is de som van genen en van milieu,’ zeg ik.

Ik hoef nauwelijks een duit in de zak te doen. Misschien heeft de oud-leraar een week geen logées gehad, misschien heeft hij zijn ervaringen niet kunnen uiten. Hij praat als een mitrailleur.

‘Het genoom van een mens komt voor 96% overeen

met dat van een aap, een chimpansee, mensaap, gorilla. Kies maar uit. De resterende 4% komt van de ouders, grootouders en verre voorouders. Elke opa en oma - *opoe* zeggen de Drenten, of *oti* - elke grootouder levert gemiddeld één procent. Die laatste procenten maken wel het verschil op de 96%. Gebrek aan intelligentie is ook erfelijk.'

'Ik lees momenteel een boek over Chinese poëzie,' probeer ik. 'In een toelichting stond een anekdote over twee Chinese dorpen. De bewoners van het ene dorp konden de honden in het andere dorp horen blaffen en de hanen horen kraaien, maar ze wisten niet wie in het andere dorp woonden.

'Heel bijzonder,' zegt de classicus. 'Maar als ik moet gokken zijn dat gedichten van duizend jaar geleden. Drenthe is gezien de hunebedden en de langgraven ook eeuwen oud, maar de oudste dichter is hier nog geen honderdvijftig jaar geleden geboren.' En alsof hij nog iets is vergeten, zegt hij: 'De inwoners van Exel weten waar Valthe ligt, maar sinds de spoorlijn is verdwenen is ook het contact opgehouden. Valthe is een andere wereld waar het ook regent als het in Exel regent.

Van de Betuwe pakt de vPRO-gids uit de stapel kranten op de hoek van de tafel.

'Hier, kijk, dat bedoel ik nou,' zegt hij en leest met stemverheffing het ingezonden stuk. '*Drenthe (2)* staat erboven. Blijkbaar heeft al iemand eerder gereageerd. Ik heb die eerste brief gemist. "Als ik de brief van Conny Timmermans uit 2e Exloermond (Dr) in gids #49 lees, die zo bliksems graag wil bewijzen dat Drenten best wel reizen en dat staaft met een langdradige opsomming van alle buitenlandse plaatsen waar zij geweest is, dan denk ik: 'Ja, en heeft dat uw leven nou verrijkt? Zo veel reizen, zo ver van huis. Wat een schandelijke verkwisting van tijd!'" en dat ondertekend door een Drent:

Martin G. Koster uit Lieveren, of all places.’

Bonaire of all places. Anita had Gregory tussen Mariënberg en Hardenberg in de trein ontmoet. Er was plaats genoeg geweest in de trein, maar Anita had ook nog nooit een zwarte - de benaming aan de keukentafel van negers. Buiten in het veld hielden we het op nikker - van dichtbij gezien, en ze wilde deze kans niet voorbij laten gaan. Dat Gregory ‘gewoon’ Hollands bleek te praten maakte hem op slag minder vreemd dan een willekeurige Hagenees of een gereformeerde uit Klijdijk. Bij Nieuw-Amsterdam maakten ze een afspraak voor een vervolg. En Gregory bleek die afspraak ook na te komen. Was het niet vanwege zijn cultuur, dan wellicht vanwege Anita’s lichaam en haar vrijgevochten geest.

‘Latijn en Grieks zijn in de versukkeling geraakt.’ De classicus is op zijn speelveld. ‘De oude machthebbers verloren hun invloed op het volk, de taal van het volk werd de vervanger voor Latijn.’ En met nadruk: ‘De straat wint altijd van de staat.’ Hij wacht om zijn woorden kracht bij te zetten, dan zegt hij: ‘De Drentse taal, en de Drentse cultuur, verdwijnen. Niet omdat ze niet waardevol zouden zijn, maar omdat de straat er een andere cultuur overheen legt.’

‘Het stampotbuffet,’ zeg ik.

‘Het stampotbuffet. Dat onthoud ik. Waar vind je een mooiere illustratie van absorptie van het oude door het nieuwe? Over tien jaar weten de Exloërs niet anders dan dat kip kerrie een lokaal gerecht is, net als nasi, net als bamischijven en broodjes kebab. Stampotbuffet. Gouden vondst. Aurora!’

‘Ik hoef die culturomslag niet mee te maken. Ik heb niet voor niets een klassieke opleiding. Ik koester de taal, de grammatica, de stijl en de eruditie, de den-

kers van buiten mijn grenzen. Lees Thucydides, lees Seneca, lees Tacitus de Romeinse historicus met zijn bloedstollende verhalen over de tijd van de keizer.’

Taal an taofel. Vijfenvoertig senioren schuiven bij elkaar aan tafel. Dikke kleedjes, geen glimmende asbakken meer sinds het ingrijpen uit Den Haag. Vaasjes met plestieken bloempies. De veurzitter döt de vergadering lös. Iedereen is welkom. “Jammer dat Rossing en Brüning der niet bint. Ze bint hen de kleinkinder in Jutphaas. Volgende maol bint ze der weer.”

Een bard met een gitaar zingt gedichten van Roel Reijntjes en van Marga Kool. Een dichter die zijn sporen heeft verdient, draagt voor over boerderijen die verbouwd zijn tot onderkomens voor tandartsen en notarissen. Het gerak - het gereedschap - hangt in de hanebalken - waar vrijgezelle boeren zich verhingen - boven flatscreen en B&O-boxen. Waar blijft de tijd en waar blijft de geschiedenis? Vader en moeder zouden elk moment binnen kunnen stappen, om aan te sluiten bij hetebliksem, stampot zuurkool en hutspot; het buffet. Vader en moeder stappen niet binnen. Ze zijn dood. De streektaal leeft binnen de muren van hotel-café Bussemaker, op zondagmiddag tussen elf en twee, vier keer per jaar.

‘In het vakblad werden vertalingen, het denkwerk en de inspanning van gymnasiasten, min of meer taboe. Vertalingen uit het Latijn en Grieks met vertaalmachines op het internet en dan de laatste correcties zelf bedenken. Ik hield en ik houd daar niet van.’

Een *Smikkel’n en Slaop’n* is heel goed om leed uit te venten en het leven op regel te krijgen, bedenk ik. Voorbijgangers nemen alles mee waar je geen plek meer voor hebt.

‘Al voor mijn vertrek uit het onderwijs heb ik het

vakblad opgezegd. De druppel was een oproep om niet meer gebruikte overheadprojectoren naar Paramaribo te sturen. Begrijpt U me nog?’

En na de uitgebakken speklapjes, bruine korstjes en de dunne jus van Maggi zocht ik mijn plek in de achterhoek van de zaal. De veurzitter hoopte dat elk goed had gegeten en “dat de mage goed vuld was”. Niet de smaak, maar het gespannen buikgevoel telde. Ook in de eetcultuur was de tijd stil blijven staan. Het meest waardevolle leek ook op culinair terrein te overleven. De veurzitter zag dat iedereen “zat” was, en dat was goed, dat was het beste.

De pauze was voorbij. En na een lied over heimwee en verlangen “jaank en wèens” volgde een nieuwe ster met een kort verhaal in het plat.

‘Mien moe kwam hier vot,’ las de vrouw met donkere krulletjes tot net boven haar schouders. De veurzitter zette de microfoon aan.

‘Mien moe kwam hier vot.’

Haar moeder heette Anita, maar, benadrukte de vrouw van begin veertig - met op het oog alles op de juiste plek in goede verhoudingen - haar moeder was niet dezelfde vrouw als de vrouw in het verhaal dat ze voor ging lezen. Anita Mensen met permanent-hair-wave en Aurelia Thodé met donkere krullen en licht-bruine huid hadden niet dezelfde geschiedenis. Iedereen leefde immers in zijn of haar eigen tijd. Moeder en dochter in één verhaal, niet meer en ook niet minder.

Ik was vijftien en Anita was net haar tienerjaren voorbij. Na haar was een kindje geboren en nog een, maar zoals dat soms gaat waren die kindjes de kinderleeftijd niet ontgroeid. Twee broertjes waren

heel snel naar de hemel vertrokken, of wat daar van over was, voor ze goed en wel de wereld inkeken. Die hemel was ook voor mij bestemd, die hemel ligt nog steeds voor mij in het verschiet.

‘Ik deed onderzoek in Anderen naar de sociologische basisstructuur,’ zei Aurelia. ‘Ik zeg dit in de standaardtaal, mijn onderzoek bij professor Michael Wintle was ook in de standaardtaal, vandaar.’

Ik kijk om me heen. Ik zie verbaasde gezichten die Chinees lijken te horen uit de mond van de halfbloed achter de microfoon.

‘Standaardisering van leefvormen, dat bestudeerde ik. Kindertijd, doop, eerste communie, belijdenis, verkering, inwonen, uitwonen, gezin stichten, die volgorde en wat daar van over is gebleven.’ Aurelia Thodé legt beide handen op het kathedr.

‘Mijn moeder komt van Drenthe. Ik wilde weten wat haar oorsprong is. Van Anderen wil ik alles weten. Vandaar. Nu sta ik “hier”.’ Het laatste woord spreekt ze met nadruk uit. “Hier.”

Ze legt een bladzijde opzij.

‘Mien moe kwam hier vot,’ zegt ze voor de derde keer.

Achter in de schuur, in het stro, op een paardendecken zag ik donkere billen heftig bewegen, en naast de kroeskop zag ik Anita met slagen in het haar. Ze had haar ogen dicht. Ze kreunde en niet alleen zij kreunde. De hengst zag mij, hinnikte. Alle ogen op mij gericht. Kwatta. Pure sukkelao.

Ik had de zonde van Gregory en Anita niet hoeven op te biechten. Ik had moeder niet hoeven vertellen van de paardenstal, het stro, de deken, rooie sokjes op de zwarte rug, en de donkere billen. Niets had ik hoeven zeggen.

Van Bonaire kwam een kaart en een foto van het meisje. Mijn vader en moeder gingen niet, opa en oti vlogen niet naar de West. Aurelia verdween in een la.

Aurelia Thodé is aan het eind van haar verhaal. Ze laat het laatste vel zakken. Opnieuw pakt ze het hout van de lessenaar vast. Ze kijkt langzaam door de zaal van hotel-café Bussemaker. Miniatuur schemerlampjes aan de wand tussen stalraampjes met geplooid gordijntjes. Een eenschaars paardenploeg, een eg met kromme tanden, hooivorken, schoffels aan het plafond. Aurelia's donkere ogen priemen door de zaal. De buitenlui en boeren zwijgen en lijken geïntimideerd door de halfzwarte, door de nazaat van een neger die met gevaar voor eigen leven een van hun Hilde's uit de bossen heeft geschaakt.

En alsof ze weer mee wil nemen wat ze zojuist naar voren heeft gebracht, zegt ze:

“Waorumme heb ik joe dit verhaol verteld?”

Jonathan van de Betuwe woont een half leven in Exel. Hij kent de studies over Anderen.

‘De onderzoekers van het sociale leven in Anderen hebben zich niet bemind gemaakt. Dat was ook niet hun bedoeling. Ze wilden weten hoe Anderen veranderde. En,’ zegt hij met een grijns die plezier om de taalgrap en tegelijk leedvermaak in zich lijkt te dragen. ‘Anderen veranderde niet. En als Anderen een epigoon is voor het Drentse - voor mijn part Noordelijke platteland met uitzondering van het Groninger Hogeland - dan betekent dat nulla mutatio. Orthodoxie, inteelt, leegloperij, domheid en plattelandscultuur van hamburgers, chips en niet meer dan huisje-boompje-beestje tussen de oren, met voortdurende ontkenning van de veranderde werkelijkheid. Zie hier de resultaten in een

eikeldop; vrij vertaald. De wereld is niet langer plat. De wereld praat niet langer plat. De woorden uit de streektaal zijn bij lange na niet genoeg om het verhaal van de eigenheid te vertellen. Maar of dat ooit doordringt?'

Van de Betuwe zucht, alsof hij in een andere, minder krachtige modus terecht komt.

'Wilma was me mijlen ver vooruit. Ze verzamelde heiligenbeelden en andere Roomse paraferalia. -Ik mocht geen "Rooms" van haar zeggen omdat ik dat woord niet uit kan spreken zonder orthodoxe en benepen bijklank. "Katholiek" zei ik als we over cultuur en verandering spraken. "Rooms" is voor mannen onder elkaar. "Dark Rooms".' Hij lachte opnieuw. 'Zo.'

Alsof hij zijn betrokkenheid volledig wil tonen, zegt hij met een grijns: 'Wedstrijd doodpaardtrekken, dat zou pas een goede opvolger zijn van carbiddbuschieten en oudejaars slepen En na een korte pauze: 'Vernieuw de folklore.'

Na het applaus - klappen van het volk - was er opnieuw koffie.

Voor het eerst zag ik mijn nicht. Ik had haar naam gezien op de website. Ze zat op Facebook. Ik niet. Ze zat op Twitter. Ik niet. Ik wilde alles van Anita weten, van Gregory en van Aurelia.

Jonathan van de Betuwe stond erop dat ik nog een glas wijn met hem dronk. Ik had hem verteld dat ik de tweede nacht niet zou blijven. Dat ik bereikt had wat ik had willen bereiken, althans.

'Komt wel op, de wijn' zei hij.

Hij negeerde mijn protest om een nieuwe fles wijn te ontkurken.

'Dat tabernakel,' zei ik. 'De sleutel.'

‘Het tabernakel is de bergplaats van het heiligste der heiligen. Dat is Rooms, excuses: dat is Katholiek, voor het hoogste wat een mens kan bereiken - vrede zij met U, en met Uw geest - en daardoor vrede met de wereld, het bestaan. Noem het karma, als U wilt. Noem het acceptatie van de wereld zoals U die beleeft, en Uw eigen rol in die ervaring van het ondermaanse.’ Hij glimlachte, maar van enige ironie of van cynisme was geen sprake meer.

‘Het zijn de woorden zoals Wilma zelf die mij heeft geleerd. Ik had ze niet verzonnen, niet bedacht, ondanks mijn klassieke opleiding. Ik geef het niet graag toe, maar ik ken mijn tekortkomingen.’

Jonathan van de Betuwe pakt een opschrijfboekje uit de keukenla. Hij laat het dicht en kijkt kort met gesloten ogen naar de lage zoldering met daarboven misschien een begaanbare vliering.

‘Wilma had een favoriet gedicht van een zeer beroemde dichter uit de Tang dynastie, Bai Ju Yi. Ver voor onze tijd, achtste eeuw. China. Chinese dichters staan midden in de natuur. De mens staat niet boven de natuur - zoals de Drent, en landgenoten - maar maakt er deel van uit.’

Jonathan van de Betuwe draagt het gedicht uit het hoofd voor. Hij kijkt me aan en zijn gezicht wordt zachter.

‘Mijn citer ligt op de houten tafel,
Ik zit rustig en heb veel gedachten,
Waarom zou ik vol overgave muziek maken,
Nu de wind voor mij de snaren beroert?’

Wat zal ik toevoegen? Ik sta op en trek mijn overjas aan. In de hal wijs ik naar het tabernakel.

‘En de sleutel,’ zeg ik.

‘Het tabernakel is nooit op slot,’ zegt Van de Betuwe. ‘Iedereen kan erbij, bij het allerheiligste. Wie de sleutel draait en de werkelijkheid naar zijn hand wil zetten, zet het tabernakel juist op slot.’

Ik heb Wilma nooit gekend, maar als ik Jonathan van de Betuwe hoor praten, hoor ik van boven haar stem.

‘Bij dit tabernakel is een grapje uitgehaald. Het is net als in het dagelijkse leven waarin we voortdurend op het verkeerde been worden gezet.’

Mijn gastheer haalt de sleutel uit het slot en keert in zijn hand de sleutel om. De baard van de sleutel stak naar buiten.

‘De poets die Onzelieveheer ons heeft gebakken,’ zeg ik.

‘Omkeren,’ zegt Jonathan van de Betuwe, ‘het leven van een andere kant bekijken en alles wordt toegankelijk.’

Bij de verhalen

Soms heeft een schrijver onbedoeld iets bedoeld, vaker vindt de lezer tussen de regels zijn of haar eigen verhaal. Ik schreef deze verhalen na mijn vervroegde pensionering (1 september 2012).

Langzaam kwam een rode draad tevoorschijn. Drenthe, taal, cultuur, afkomst, heden, toekomst. Wie is de Drent? *Was will der Drent?* om een oosterbuur te parafraseren.

Ik geef mijn werk deels zelf uit. Dat geeft me de vrijheid om bij een aantal verhalen korte opmerkingen te maken. U hoeft ze niet vooraf te lezen, en ook achteraf hoeft dat niet.

Opmerkelijke ontmoetingen haalden de verhalen naar voren. Na de ontmoeting liet ik mijn gedachten, en mijn talenten, de vrije loop. Mocht U enkele 'hoofdpersonen' ontmoeten; groet ze vriendelijk. Overeenkomst met de personen in deze verhalen zou heel opmerkelijk zijn, maar niet onmogelijk.

Ik liet een aantal vaste lezers van mijn proza de verhalen in een vroeg stadium lezen. Sommige waren zo vriendelijk commentaar te leveren. John Tolsma en Rouke Broersma maakten waardevolle opmerkingen. Vooral Gerard Op de Weegh heeft mij verduidelijkt waar mijn verhalen over gaan en mij zo de gelegenheid gegeven de verhalen aan te scherpen.

Philip Roth zegt dat acht lezers voldoende is voor een schrijver. Ik ben heel tevreden. Mijn lezers verrijken me.

Het genoeg is ook aan mijn kant.

Enkele onthullingen van het associatiespel. U hoeft hier geen kennis van te nemen. Ook met deze toelichting blijft veel te ontdekken.

SKAZKI

16 september

* De gebroeders Medtner vindt U op het web.

GEWONE VUILBOOM

1 oktober

* www.drentslandschap.nl

* Holambra: katholieke (Hollandse) enclave in Brazilië.

* Castrolanda: de fijne, gereformeerde, tegenhanger.

Het is dat ik drie oudere zussen heb - ongeschikt voor het boerenbedrijf - anders was ik Braziliaan geweest (Holambra).

GODS WATER

16 oktober

* Bakker Fledderus, maak een stop in Zeijen.

ERICA, WAER BESTU BLEVEN?

27 oktober

* <http://www.operica.nl>

* Het huisnummer 19 aan de Havenstraat in mijn geboortedorp (Erica, Kerkweg 79, later 115) klopt niet. Al het andere is authentiek. 19 verwijst naar mijn biografisch getinte roman *Ningtien*.

* Titel is eerder gebruikt door Martin G. Koster, variant op *Egidius, waer bestu bleven*. Het eerste Nederlandse lied. De strekking van het lied is deels in het verhaal terug te vinden.

VICE VERSA

14 november

* *Verandering als constante*, Jan B. F. N. Engberts en Gerard Stout, Ter Verpoozing 2013. ISBN: 978-90-73064-26-3 o.a. over de procesfilosofie van Alfred North Whitehead / Wittebol.

* <http://www.verkuno.nl>. De uitwisseling was eind 2012.

* Johann Gottfried Herder is een Duits filosoof en Friedrich Herder is een merk schilmesje.

* Coline col favore della notte: Heuvels onder dekking van de nacht / Heuvels der duisternis. (Variant op schilderijtitel; www.peterdijk.nl)

GEWASSEN VARKENTJE

26 november

* 6 februari 1913 - 23 augustus 1984. Geboorte- en sterfdatum (vader) Herman Stout.

* Toeristenstad, verwijzing naar mijn verhalenbundel.

* Reis door de nacht, boektitel Anne de Vries (over verzet).

* Barneveldlijst. Namenlijst van joden die - misschien - op transport zouden gaan naar vernietigingskamp.

* Voorbij. Voorbij. O en voorgoed voorbij. J.C. Bloem.

* Jan Naarding is een controversieel Drents schrijver, net als de auteur van het Drents Volkslied: Jan Jantinus Uilenberg.

* De joods-christelijke traditie kent vele (spijs)wetten, ook m.b.t (hangbuik)zwijnen.

KLEINE PAUSE TUT GUT

2 december

* www.ak-ostfriesischer-autoren.de * www.ins-db.de

* www.diesel-online.de * www.autoren-im-web.de

* *De scheikundige, het dramatische leven van Fritz Haber*, Chrétien Schouteten, Ter Verpoosing 2012. ISBN: 978-90-73064-24-9

* Een van de weinige Drentse schrijvers die aandacht aan de oorlog besteedt, is Martin G. Koster (Dedemsvaart 1950). Spätgeburt. Zie ook zijn bijdrage in *Diesel* nr. 50. 2004/2005. (In dit boek te vinden op pag. 152-153.)

* Scheupers van de Taol. Rouke Broersma. Overzicht van Drentse schrijvers.

* Overovergrootvader Dirk W. Stout is op 18 maart 1798 in Lutgen geboren. Lutgen draagt *luiden, lieden, dus mensen* in zich. Mijn moeder heette Engelina *Mensen*. Lutgen is waarschijnlijk een plaats in Duitsland. Ook andere namen komen deels uit mijn stamboom.

* Titel komt van een servetje van Hoppmann Konditorei.

INTERBELLUM

13 december

* Het gedicht op pagina 145 is uit het Chinees vertaald door Jai Jai Dong en Jan. B. F. N. Engberts. Zie bibliografie: *Verandering als constante*,

* *Taol an taofel* is een activiteit van www.huusvandetaol.nl

* Drentse uitgaven bij: www.hetdrentseboek.nl

- * Michael Wintle en resultaten van demografisch onderzoek in Anderen (Dr.) zijn via het web te vinden.
- * Heilige Antonius is de patroonheilige van verloren voorwerpen. (Maar er zijn meer heiligen die helpen.)
- * Indiaas restaurant *Ghandi* vindt U niet in Exloo.
- * Jonathan is de naam van een appelras, maar betekent ook: van god gegeven. (Jahweh, nathan). De Betuwe ligt tussen rivieren, maar of het daar een paradijs is, weet ik niet.

Nummer 50

- Hier mutt he stahn hebben.
- Ik see nix.
- Ji köönt 't sehn an de Lindebomen.
- De twee daar?
- Ja, de stunnen dicht bi 't Huus.
- Wee'ji noch, waar de stunnen?
- Ja, de grootste stunn dicht vör 't Fenster. Wi klauterden d'r meesttieds in, umdat een daar do mackelk inkomen kunn. Un du harrst natürelk de beste Utsicht. Wenn he bleihde, was 't besünners moi. Ik hebb de söte Göör noch in de Nöös.
- Un de anner?
- De stunn an d' Sied van 't Huus. De stunn alltied wat in de Weg, wenn mien Pà d' Ät mit Peer un Wagen langs wull.
- Ik seh d'r keen groot Verschill.
- Doch wall, 'n paar Stappen rüggels, den süchst 't. De linke is de groterde.
- De stunn denn ja direkt vör 't Fenster. Daar harren ji sömmers wall 'n Bült Last van.

Wiederweg flegen Gosen vörbi.

- Hebben ji hier lang woont?
- Ik bün hier geboren.
- Un groot worden?
- Ok dat. Mit achtteihn bün 'k denn wegtruckten.
- Ji, en jo Vader un Moder?
- Un mien Bröör.
- Ji hebben hier ok in d' Oorlog (Krieg) wohnt.
- Ja, man daar weet ik egenlik neet mehr vööl van.
- Wat fallt jo toeerst daarbi in?

- Dat se mien Va haalt hebben.
- In de Oorlog?
- Nee, daarna.
- Was he so leep?
- Wat heet denn leep?
- Dat he mit de Dүүtsen mitdaan hett.
- Dat begriep ik ja. Ik meen: Wo leep is leep?

Dichbi bellt 'n Dүүitse Scheepkerhund.

- Sölen w'wiederlopen?
- Dүүnkt mi neet so 'n heel mall Idee.
- Well hett hier wohnt, Nummer 48?
- Bruunbarg.
- Wat hett de maakt in de Oorlog?
- Wat wullt hören?

Martin Koster

Uit: *Diesel - dat oostfrieske bladdje* nr. 50, 2004/2005.

Bibliografie

DRENTS

- *Eroetiek* (HDB, Roet, winter 1992)
- *Zwak Ies*, Het Drentse Boek (HDB), 1992, ISBN 90-6509-118-1
- *Matgloazen Dreum*, HDB, 1994, ISBN 90-6509-125-4
- *Wanda*, Het Drentse Boek, 1995, ISBN 90-6509-127-0
- *Liek in 't veen* (HDB, Roet, winter 1996)
- *An de reizze*, Het Drentse Boek, 2004, ISBN 90-6509-158-0
- *Wisseling van de wacht*. Ter Verpoozing, 2005, ISBN 90-809398-3-8 (web)
- *Gehaktdag*, Jans Pol (Met Martin Koster), Ter Verpoozing, 2005, ISBN 90-809398-4-6 (web)
- *Mien verzuuk, Drèentse essays*. Ter Verpoozing 2005, ISBN-13: 978-90-809398-6-8 (web)
- *Heavy metal*. Ter Verpoozing 2006, ISBN: 978-90-73064-01-0 (web)
- *De leesclub*. Ter Verpoozing 2008, ISBN: 978-90-73064-04-1 (web)
- *In paradysum*, Het Drentse boek 2009 ISBN: 978-90-6509-177-2
- *Ningtien*, Drentse roman, 2011 HDB, ISBN: 978-90-6509-188-8
- *Plek van bestemming*. (tweetalig). Ter Verpoozing 2010, ISBN: 978-90-73064-12-6 (web)
- *Weense wals, slim korte verhaalties*, 2012, Ter Verpoozing. ISBN: 978-90-73064-22-5

HDB: www.hetdrentseboek.nl

NEDERLANDS

- *Kan niet ligt op het kerkhof*, Ter Verpoozing, 2005, ISBN 90-809398-1-1 (web)
- *Leven na de dood*, Ter Verpoozing, 2005, ISBN 90-809398-2-X (web)
- *Wrak vee, verhalen*. Ter Verpoozing 2005, ISBN: 978-90-809398-5-1 (web)
- *Zambia, mu si ali fo. Afrikaanse herinneringen*. TV 2006, ISBN-13: 978-90-809398-7-5 (web)
- *Herinnering in zilverzout*. Ter Verpoozing 2006, ISBN: 978-90-809398-8-2 (web)
- *Bon dia dushi* (2006) (roman) ISBN: 978-90-809398-9-9 (web)
- *Parus major* (2006) fotoboek. ISBN: 978-90-73064-02-7 (web)
- *Talpa talpa* (2006) fotoboek. (web)
- *Dat kun je niet maken, didactiek*, Ter Verpoozing 2007, ISBN: 978-90-73064-03-4 (web)
- *Visrokerij, perspectiefwisselingen*. Ter Verpoozing 2010, ISBN: 978-90-73064-08-9 (web)
- *Ningtien*, roman. Ter Verpoozing 2010, ISBN: 978-90-73064-10-2
- *Plek van bestemming*. Ter Verpoozing 2010, ISBN: 978-90-73064-12-6 (ook als ePub) (web)
- *Vaste verkering, relatietips*. Ter Verpoozing 2010, ISBN: 978-90-73064-11-9 (web)
- *Grijs*, novelle. Ter Verpoozing 2012, ISBN: 978-90-73064-20-1 (web)
- *Verandering als constante*, Jan B. F. N. Engberts en Gerard Stout, Ter Verpoozing 2013. ISBN: 978-90-73064-26-3

(Al mijn boeken zijn grotendeels uitverkocht, maar wel te leen via de Koninklijke Bibliotheek, Den Haag. www.kb.nl of op het web te vinden als pdf. U vindt ze wel. O.a.: www.scribd.com
www.gutenberg.org en <http://terverpoozing.wikispaces.com>)

